

Maio come o trigo e agosto bebe o viño. A viticultura no refraneiro galego¹

Xesús Ferro Ruibal

Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades
xferro@cirp.es

Resumo: Compilación e análise da paremioloxía galega da viticultura excluindo a vinificación e os valores metafóricos das paremias. Preséntanse 383 paremias ordenadas segundo o ritmo agrícola, agrúpanse xerarquicamente tanto as variantes coma os informantes de cada paremia e coméntanse os seus aspectos máis salientables dende o punto de vista da técnica vitícola, do significado paremiolóxico e, se procede, tamén da significación histórica e dos valores estilísticos.

Palabras clave: paremioloxía galega, viticultura.

Abstract: Compilation and analysis of Galician paroemiology on viticulture, excluding the winemaking process and the metaphorical value of paroemias. 383 paremias are presented, ordered by the agricultural cycle. Both variants and informers of each paremia are grouped hierarchically and the more outgoing features are commented from the point of view of the viticultural technique, the paremiological meaning and, if appropriate, regarding its historic importance and stylistic value.

Keywords: Galician paroemiology, viticulture.

1. ¿É posible facer un refraneiro do viño en Galicia?

Escacharía a rir hai dous mil anos en Amasía (Ponto; no N. da actual Turquía) un xeógrafo e historiador se puidese le-lo título deste artigo. ¿Un refraneiro da viticultura en Galicia? Mataríase de risa Estrabón (64 aC - 19 dC), que na súa *Xeografía* (ESTRABÓN: 3, 3, 7) describiu os costumes dos montañeses do Noroeste de Iberia (denominación que por forza tiña que incluí-los galaicos): el dicía que “comen carne de carneiro, viven durante dous terzos do ano de landras que secan e machacan e despois moen para faceren pan e

¹ Data de recepción: 29.01.2016. Data de aceptación: 17.04.2016.

Vaía este artigo na memoria do meu pai, Xesús Ferro Batallán, que coñecía o curriculum de tódalas súas cepas e, antes de almorzar, ía falar con elas e a cada unha dicíalle palabras de felicitación ou de esperanza, segundo merecese ou precisase. Cando el morreu, unha bióloga díxome que hai experiencias que parecen indicar que as plantas son sensibles ás palabras de quen as cuida.

conservalo moito tempo. Tamén beben zythos [algo probablemente parecido á cervexa]: están escasos de viño e o pouco que conseguen esgótano axiña nas festas familiares. No lugar de aceite empregan manteiga². Esta descrición en caricatura era unha maneira de dicir que os galaicos eran bárbaros, porque non coñecían a esencia da alimentación grecolatina: trigo, aceite e viño.

1.1. Primeiras imaxes de acios de uvas en Galicia

Pero a análise da afirmación de que os galaicos do tempo del practicamente descoñecían o uso do viño, do trigo e do aceite permitiu detectar intereses de estratexia política na pluma dos historiadores antigos (BERMEJO 1983, 1985, 1986, 1987, 1994, 1999) que se contradín, polo menos no asunto do viño, cos datos iconográficos case da mesma época. Aquí, como é lóxico, non vou entrar nese debate³.

² Na mesma *Xeografía* (3,4,16) explica a ausencia das vides, oliveiras e figueiras ó frío característico das costas septentrionais.

³ Ademais das citadas obras de BERMEJO, o lector interesado poderá ler tamén con proveito SUÁREZ PIÑEIRO (2005) e VÁZQUEZ BERTOMEU (2005).

<https://enofilicos.com/2012/04/06/un-paseo-por-la-historia-vitivinicola-de-galicia/>

Se os restos de ánforas vinarias que os arqueólogos atopan nos castros de Galicia poden se-la confirmación dese “pouco viño que conseguían”, o certo é que tamén aparecen certas cavidades na pedra que parecen restos de antigos lagares. Véxase información gráfica en enofilicos.com.

Mais o importante é que os novos estudos paleobotánicos indican que a *vitis vinifera* xa existía en Galicia antes da chegada dos romanos a este territorio (AIRA RODRÍGUEZ et alii 1989). Quizais iso explique que en Vigo, unha vila que non saía nos mapas romanos, aparecesen lápidas romanas que teñen acios de uvas a pesar de que son do principio da presenza romana, porque o deseño é indíxena e rompe tódolos canons estéticos que na época tiña Roma: en dúas delas (unha de Ciadela en Sobrado dos Monxes e a outra de Vigo) reproducense acios de uva, dentro dunha estética que aínda non coñecía o canon da proporción das figuras propia do mundo grecolatino. E, se cadra, tamén son proba o que parecen acios de uva de arracadas castrexas que adornaban as orellas das mulleres máis elegantes: unha delas tamén da Ciadella (Sobrado) e a outra, máis rica, de Vigo.

1.2. Primeira parra documentada en Galicia

Pero ¿cal é a primeira parra da historia en Galicia? Pois coido que nola dá Gregorio de Tours (538-594), que na súa obra *De miraculis sancti Martini episcopi* cita unha viña no pórtico da basílica de san Martiño en Galicia. Vexamos algún detalle desa parra. No libro *De Miraculis Sancti Martini* di así:

<p><i>Erat enim eo tempore Miro rex in civitate illa, in qua decessor eius basilicam sancti Martini aedificaverat, sicut in libro primo hujus operis exposuimus</i> ⁴. <i>Ante hujus aedis porticum, vitium camera extensa per traduces, dependentibus uvis, quasi picta vernabat.</i> (GREGORIUS: <i>De miraculis</i> IV,7. MIGNE: <i>Patrologia Latina</i> LXXI: 994 a-b)⁵</p>	<p><i>Estaba daquela o rei Miro nesa cidade, na que o seu antecesor construíra a basílica de San Martiño, tal e como xa contei no primeiro libro desta obra. Diante do pórtico dese edificio había uns metros de parra que estendía os seus labores e que xa maduraba coas uvas que colgaban case pintadas.</i></p>
---	---

A noticia aparece completada cun incidente: o rei Miro pasa por baixo desa parra e advértelles ós acompañantes que non toquen os acios de uvas (*Cavete ne contingatis unum ex his botrionibus*), porque están consagrados ó santo (*Omnia enim quae in hoc habentur atrio ipsi sacrata sunt*): é dicir, era a parra do santo. E conta que un criado do rei, que era mimo, ás agachadas catou unhas uvas e a man quedoulle pegada á parra e, cando se decatou de que non a daba despegado, púxose a berrar, porque non lle servían de nada as súas artes máxicas. O rei de primeiras quíxolle corta-la man, en castigo, pero despois, tal como llo pedían todos, entrou na basílica a rezar polo criado e tanto rezou que, pasado certo tempo, entrou o criado que se dera liberado por milagre do santo.

Velaí, polo que me parece, a primeira viña (probablemente parra) da nosa historia: do tempo do rei Miro (570-583), século VI. ¿E onde estaba a basílica desa nosa primeira parra? Migne, seguindo ó P. Mariana (MARIANA 1619: 9) localízaa en Ourense (MIGNE: LXXI: 924, n. 1), porque no séc. XVII era (e segue sendo hoxe) sé episcopal e porque a catedral de Ourense é a única que está dedicada a san Martiño.

Santos titulares das catedrais galaicas no reino suevo								
Britonia	Lugo	León	Astorga	Braga	Porto	Ourense	Tui	Iria ³
María ⁴	Salvador > María	María	María	María	María	Martiño	María	María

Isto significa que, polo que me parece, a primeira parra documentada en Galicia estaba en Ourense diante da basílica sueva dedicada a San Martiño, que uns din que hoxe está ensumida dentro da actual catedral do século XII e outros que dentro da igrexa de Santa María Nai.

⁴ *Liber primus*, Caput undecimum (MIGNE,8123-924). []

⁵ http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0538-0594__Gregorius_Turonensis_Episcopus__De_Miraculis_Sancti_Martini_Episcopi__MLT.pdf.html

⁶ Por suposto, Compostela (dedicada a Santiago) é resultado do traslado da sé de Iria que empeza coa descuberta da tumba (820-830) e que se formaliza co traslado oficial da sé episcopal iriense (1095).

⁷ Aínda que hoxe existe unha basílica prerrománica en San Martiño de Mondoñedo (Foz) cómpre lembrar que é do século IX, cando nesa época, fuxindo dos árabes, confluíron ali os cristiáns que viñan fuxindo da persecución árabe dende Dumio (Braga) e tamén os celtas que xa chegaran no século V fuxindo da invasión anglosaxona, e dos que se supón que primeiramente estiveran en Santa María de Bretoña, na Pastoriza.

2. Exordio mínimo á viticultura en Galicia

2.1. Algúns datos previos de zonas vinícolas

Os documentos de mosteiros como Celanova (ano 889, 927 e 1146) ou Samos (1170) e tamén os das catedrais de Santiago (1025, 1129, 1133 e 1152) e de Ourense (1173) xa documentan non só o cultivo da vide senón tamén que o viño era en moitos casos un obxecto comercial e fiscal.

Filgueira (1987: 136-137) lembrounos que alá por 1135 o autor do Códice Calixtino (posiblemente o francés Aymeric Picaud) testemuña que Galicia non tiña os mellores viños e mesmo dá unha explicación mítica: disque o Apóstolo botara unha praga para que Galicia non dese máis viño de alí en diante e que o fixera por unha curiosísima razón:

Alii rursus aiunt quod apostolus Gallecie telluri maledixit, ne vinum amplius afferret, eo quod matrona quedam, nomine Compostella, ut aiunt, vino ebria, somno gtavata, Dominum basilicam visitantem sibi dormienti in eiusdem matrone gremio non manifestavit. Predixerat enim illi apostolus, sicut dicunt, ut sibi nunciaret dominicum adventum.(Codex Calixtinus. Libr. I, cap. 17; f. 76 r.). Tradución de Xosé Lopez Díaz: "Ademais, hai quen di que o Apóstolo botoulle unha praga á terra de Galicia para que non producise máis viño, porque disque unha matrona chamada Compostela, borracha e esgotada polo sono, non o avisou cando el estaba durmindo no seu colo de que o Señor estaba visitando a basílica, pois o Apóstolo avisáraa de antemán, polo que din, de que lle anunciara a chegada do Señor" (p. 239).

Coincidindo co dato que ofrecera Gregorio de Tours, Ourense parece ter tamén a primeira cita literaria dun bo viño galego e Allariz a dun *viño forte*.⁸

No Cancioneiro da Biblioteca Nacional (CBN 109 v; 490, 10-12) Afonso X menta o *bon viño* de Ourense:

⁸ Na literatura medieval xa en galego hai unha mención de Allariz nunha locución comparativa que usa Estevam da Guarda (CBN 1315, 281v; 38-39) aludindo a que nesa vila apreciaban o viño forte (*mais hé tan certo e apr[e]çado / com' é vinho forte em Alhariz*), pero non di *viño de Allariz senón que en Allariz apreciaban o *viño forte* e, como o poema está incompleto, aínda non queda claro se a expresión é recta ou irónica. Estevam da Guarda di que a integridade fiscal de Don Josep (xudeu e cobrador de impostos) é tan certa e apreciada coma o viño forte en Allariz. A isto Rodrigues Lapa comenta: "Curiosa esta referéncia ao excelente vinho galego da região do Ribeiro, tido como um vinho de qualidade constante e altamente apreciada, como ainda hoje. Talvez corresse sobre isso qualquer anéxim popular. É o que parece deduzirse desta composición" (RODRIGUES LAPA 1970: 204-205). Pero Ruivinho Brazão di o seguinte: "*Tudo leva a crer no valor proverbial da expressão. Qual é porém o seu exacto sentido no contexto? Don Josep [‘xudeu e cobrador de impostos’] é acusado por Estevam da Guarda de favoritismo na aplicação da talha [‘impostos’], ao que ele responde que, nesse domínio, nao intervém graças nen amores; que nao favoreceu a Don Foan [‘outro xudeu’] e que tudo quanto possui o manifestou e o fez ‘certo e sabudo’. E aqui surge a ironia de Don Estevam da Guarda: no que toca aos bens de Don Josep, nao há dívida que tudo é [a] tan certo e apreçado com’ o vinho forte em Alhariz. Numa terra de tão bom vinho como é Allariz, quem escutaria ou iria crer num pregoeiro de um vinho carrascão? Assim, a Estevam da Guarda mereceria o mesmo crédito o manifesto de Don Josep. Ouviamos, ainda recentemente, em Parada (Bragança) e com algum afinidade, esta expressão proverbial de elogio à rapariga. É tão certinha como um fio de prumo!*" (RUIVINHO 1993: 264-265).

*Assi com'eu beberia bon vynho d'Ourens
assy quera bon son d'O Cunctipotens
pera meestre Johan*

Durante séculos e ata tempos recentes Ourense (en toda a extensión da palabra) foi o epicentro da viticultura galega, aínda que a documentación medieval tamén constata o cultivo da vide na parte luguessa dos vales do Miño e do Sil; nas terras do Ulla; no Morrazo e no Salnés; na bisbarra das cidades de Betanzos, A Coruña, Pontevedra e Vigo e mesmo en boa parte da costa cantábrica de Lugo; naturalmente tamén no Bierzo e no Baixo Miño que en tempos foron parte de Galicia (VÁZQUEZ BERTOMEU (2005: 159). (DOMÍNGUEZ (2009: 132-137).⁹

Ben concretos son os datos do século XVI que encontrou o propio Filgueira Valverde (1947: 603): contra 1536 un funcionario dos Condes de Lemos, de apelido Olea¹⁰, anotou nas páxinas en branco dunha *Geographia* de Ptolomeo¹¹ informacións como estas:

Ay en Gallizia mucha tierra de bino e muy bueno: el Ribero de Avia, Orense, Lemos, Monterrey, Valdiorras, Quiroga, las Marinas, en todas estas tierras no saben los hidalgos, clerigos y labradores buscar cuberos para arcar cubas, sino que todos los saben echar y se precian dello, como si fuesen cuberos, y cada uno con sus criados y amigos arca sus cubas, e las aprieta, e tienen sus ingenios de hierro para ello, cada uno en su bodega” (OLEA-2: 1536, 330)¹².

Neste parágrafo xa se perfila o actual predominio da viticultura na metade meridional e máis cálida de Galicia e nas marxes dos ríos Sil e Miño; mesmo se citan varias das actuais denominacións de orixe coma O Ribeiro, Monterrei, Valdeorras e maila Ribeira Sacra (concepto comercial actual que o manuscrito separa en Lemos e Quiroga¹³).

⁹ DOMÍNGUEZ (2009: 134) ofrece unha estatística comparativa das catro provincias polas hectáreas dedicadas a viñedo entre os anos 1858-2000.

¹⁰ Natural de Villalpando (Zamora), veu a Galicia para traballar ó servizo do Conde de Altamira e despois pasou a traballar ó servizo do Conde de Lemos. Foi neste segundo emprego no que fixo as célebres anotacións manuscritas no libro de Ptolomeo.

¹¹ Os tales *Vocablos Gallegos Escuros* están escritos tralo verso do mapa 38 e tralo recto do 39 dun exemplar das *Geographicae Enarrationis Libri Octo* de Claudio Ptolomeo, editadas en Lyon en 1535. Filgueira Valverde foi quen nos seus anos de catedrático en Lugo descubriu este manuscrito e quen o deu a coñecer en 1947 (OLEA-1: 1947).

¹² Este manuscrito, que contén 150 voces da bisbarra de Lemos e outras noticias que o Bacharel Olea contra 1536 constitúe o primeiro traballo lexicográfico sobre o galego. En 1992 o propio Filgueira reeditouno, incorporándoo ó *Sétimo Adral* (1992: 34-48). Hai unha edición póstuma de Pensado Tomé (publicada por D. Messner) que é algo máis precisa nalgúns pormenores paleográficos pero que, sobre todo, aproveita para os comentarios lingüísticos os enormes avances da lexicografía galega posteriores a 1947, dos que en parte o propio Pensado Tomé é artífice (OLEA-2).

¹³ Hoxe os concellos adheridos á Denominación de Orixe Ribeira Sacra son, do lado lugués, Portomarín, Paradela, O Saviñao, Pantón, Monforte de Lemos, A Pobra do Brollón, Quiroga, Ribas do Sil, Taboada, Chantada, Sober e Carballedo. E do lado ourensán: A Peroxa, A Pobra de Trives, Manzaneda, A Teixeira, Castro Caldelas, Parada do Sil, San Xoán de Río, Nogueira de Ramuín. Teñen a maior superficie de cultivo por orde decrecente os concellos de Quiroga, Pantón, Sober, O Saviñao e Chantada, aínda que a maior fragmentación (número de adegas) está en Sober, Chantada, Pantón e O Saviñao [http://ribeirasacra.org/info.php?sec=7&idioma=g] [12/04/2016].

Aínda menta o viño das Mariñas (que podían se-las Mariñas de Betanzos¹⁴ e, daquela, tamén podían se-las Mariñas de Lugo¹⁵). Separa o viño de Ourense e, verbo disto, cómpre lembrar que na parte media do Miño houbo ata tempos recentes dous Ribeiros: o Ribeiro do Miño (de Ourense a Ribadavia) e o Ribeiro do Avia (de Ribadavia a Pazos de Arenteiro), aínda que no resto de Galicia e de España sempre se tivo o viño de Ribadavia polo verdadeiro *ribeiro* (REGUERA: 1840-1858 s.v. ribeiro). Sorprende que Olea non mente ningún viño pontevedrés, que hoxe está englobado na denominación Rías Baixas, pero os historiadores detectan que esa época foi mala para o viño e que os mosteiros pontevedreses autorizaban arrinca-las cepas e poñelas terras a cereal: así o fixo o de Lérez a partir de 1561. Tamén se observa que a viticultura é explotación familiar.

Para esa mesma época o historiador Juega Puig ofrécenos unha visión máis equilibrada, por manexar moita outra documentación desa época:

Las regiones vitícolas por excelencia eran y continúan siendo, con la excepción de Ourense, por sus viñedos anegados por la expansión urbana, las situadas en el curso medio del Miño (ribeiros de Ourense y Ribadavia) y las centradas en torno a Chantada y Monforte de Lemos. El cultivo de la vid continuaba por el curso bajo a ambos lados de la frontera galaico-portuguesa, aunque perdiendo intensidad (Terra de San Martiño, Salvaterra, Monção, Tui...) y extendiéndose por las regiones costeras, en especial en el Salnés. Los vinos orensanos y avienses, en especial los blancos, eran los más valorados, a juzgar por las altas cotizaciones que alcanzaban; los del Baixo Miño, por la misma razón, deben considerarse de calidad mediana, como acontece con los del Val Miñor (A Ramallosa). El escalón inferior está ocupado por el vino de la tierra, las cosechas que se desenvuelven en torno a las villas y ciudades, en especial, las situadas en la costa, pero también en el rural compostelano (Val do Ulla y Mahía). Encontramos plantaciones de viñas suburbanas en Vigo, Redondela, Pontevedra, Padrón, A Coruña, As Mariñas de Betanzos e inmediaciones de Viveiro... Los centros urbanos demandan un vino barato y próximo. (JUEGA 2014: 362).

O mesmo historiador ofrece un interesante cadro en marabedís de prezos do azume¹⁶ que tiñan por esta época diferentes viños en Muros, segundo a ordenanza municipal:

¹⁴ O viño de Betanzos chegou a ter clientes na segunda metade do século XV na Bretaña francesa e mesmo algúns en Inglaterra e Irlanda (FERREIRA: 1988: 186).

¹⁵ Documentábase cultivo da vide no século XVI na Mariña luguesa en Viveiro e tamén en Mondoñedo.

¹⁶ Aproximadamente dous litros.

¹⁷ *Puerto* supoño que é Porto (Portugal) dado que se cita outro viño portugués (Monção) e tamén viño de Andalucía, aínda que en Galicia hai catro parroquias que se chaman *Porto* (nos concellos de Cabanas, Camariñas, Rubiá e Salvaterra de Miño), dous concellos (Porto do Son e Portomarín) e numerosos outros lugares. *Ullán* ou *ullao* parece orixinalmente "da Ulla," da comarca do río Ulla" pero tamén se chamaba *illán* ou *illao* en tempos de Sarmiento (mediados do XVIII) ou máis xenericamente *viño da terra*, é dicir, de calquera terra non especializada en viño de calidade. Sarmiento falando do *illán* confesa que "Ni sé el origen ni por qué se llama así" (CatálogoVF 1745-1755).

	1558	1564	1570
Blanco de Ribadavia	22	26	22
Blanco de Andalucía	18	22	18
Blanco de Puerto y A Ramallosa	18	20	18
Tinto de Monção, Salvaterra y San Martiño	14	18	14
Ullán ¹⁷	12	13	12

Ese viño da terra ou viño ullán (tamén chamado illán e illao) corresponde á produción de cepas de baixa calidade e esixencias que a fins do século XV concellos como A Coruña, Santiago, Padrón, Muros, Noia e Pontevedra estimulaban que se cultivasen na súa contorna rural inmediato, poñendo mesmo dificultades á entrada de viño de fóra deses concellos. Pero cen anos despois a escaseza e baixa calidade do produto levou a autorizar que se arrincasen as cepas e que as terras se puxesen a producir cereal: documentouse isto en Noia, en Mondoñedo, en Ribadeo pero tamén en Lárez (Pontevedra). Betanzos resistía esta tendencia e seguían o seu exemplo Pontedeume e A Guarda.

Mentres o sur e o levante español exportaban viño cara a Italia e outros países, Galicia exportaba viño (maiormente do Ribeiro), a través do porto de Ribadeo, a todo o Cantábrico (maiormente ó País Vasco) pero tamén á Bretaña francesa, a Inglaterra e a Irlanda. Cando o cosmógrafo portugués Pedro Texeira elaborou por encargo do rei Felipe IV en 1634 un atlas iluminado de toda a costa peninsular, dende Hondarribia ata Roses (Girona), ofrece 19 láminas de Galicia e nos comentarios di de Ribadeo o seguinte:

Acuden muchos navíos con mercancías a este puerto y a cargar en él maderas y vinos que a esta villa de Ribadeo traen de la de Rivadavia (TEXEIRA 2002: 325).

Os arrieiros que levaban viño de Ribadavia a embarcar en Ribadeo regresaban cargados con madeira das carballeiras de Ribadeo para as doelas das pipas e bocois e tamén con ferro do País Vasco para os aros. Importante industria de toneleiros habíaa en Pontevedra:

El comercio de la madera, centrado en la desembocadura del Eo, es seguido a través de las demandas de los toneleros pontevedreses, que llegan a establecer en Ribadeo una base de mercadeo de los vinos orensanos (JUEGA 2014: 25).

Se o viño de Ribadavia chegaba ó estranxeiro (Cervantes cita en Italia) e se Pontevedra (daquela a cidade máis grande de Galicia) consumía viño de Amandi, tamén está estudada a proxección doutros viños galegos noutras direccións. Espero as actas dun interesante curso da UNED (2011) titulado *O Duque de Lancaster: Inglaterra e o comercio do Ribeiro* [<http://www.fruga-galiza.org/agv/2011/07/10/o-duque-de-lancaster-inglaterra-e-o-comercio-do-ribeiro-resumo-e-conclusiones/>].

Todas estas referencias, aínda que mínimas, a viños de diferentes terras de Galicia eran indispensables para este traballo que só pretende contextualiza-los refráns galegos da viticultura.

2.2. A misteriosa cepa albariña

Albariña é a cepa que produce o viño galego que hoxe ten máis predicamento no mundo. Parece que a primeira mención da cepa albariña é en Santa Baia de Tui en 1541 (IGLESIAS ALMEIDA-MÉNDEZ CRUCES 1997: 80) cen anos antes do xeógrafo Texeira¹⁸ e que pouco despois se detecta en Darbo, en Lérez e que se vai estendendo por todo O Salnés e O Baixo Miño, co que a actual provincia de Pontevedra se acabou convertendo na gran competidora do Ribeiro. Pero sorprende que, sendo unha cepa de nome tan sonoro e con cinco séculos de presenza en Galicia, non apareza no refraneiro nin no cantigueiro popular. Documenta o seu cultivo, como veremos Antonio Casares en 1843; e a primeira mención literaria faina Rosalía de Castro en 1880 (CASTRO, R. 1880: 220)

*Ou, miña parra de albariñas uvas,
que a túa sombra me dá*

O TILG [<http://ilg.usc.es/TILG/>] só documenta 4 citas no séc. XIX, e máis da metade das citas son posteriores á autonomía de Galicia (1981)¹⁹. Todo isto parece indicar novidade máis ca antigüidade.

Aínda que *viño albariño* é unha denominación varietal, non xeográfica, axudou moito a transforma-la viticultura galega do occidente galego, pois foi o albariño o primeiro que nos tempos modernos tivo unha cata anual (1953), un Parador Nacional do Albariño (1965) e un Capítulo Serenísimos (1969) que funcionou case como un Consello Regulador. Cambados é a vila do albariño, aínda que albariños de calidade críanse hoxe en moitas outras partes do suroeste de Galicia, en Ourense e mesmo se introduciu o cultivo desta cepa nalgúns países de América.

2.3. Castes de vides antes das tres pestes do século XIX

Confeso que me gustan os libros incitadores. A lectura do libro *A Rosa do viño* do historiador Xavier Castro, especialmente o capítulo "Viño e cuestións identitarias" (CASTRO 2010: 207-243), fíxome descubrir e interesarme por un traballo de 1843 do catedrático de Química Antonio Casares Rodríguez (Monforte 1812 – Santiago 1888), que, na primeira metade do século XIX analizara tecnicamente a viticultura galega. O

¹⁸ É unha afirmación que se repite, atribuíndolle a súa difusión unhas veces ós frades do Cister e outras veces ós de Cluny, chamándolle algúns *viño do Cister* ó viño albariño (CASTRO 2010: 230). O certo é que os documentos monásticos medievais están ategados de aforamentos e mesmo de compras de terra afastadas do propio mosteiro para plantar e coidar viñedos (VÁZQUEZ BERTOMEU 2005: 161). Tamén se di que esta insistencia empresarial na viticultura se debía a que os frades precisaban viño para as misas do mosteiro e das igrexas dos seus prioratos pero esa cantidade é tan insignificante que non xustifica tantas compras e aforamentos de viñedos, que por forza teñen que deberse ó valor comercial do viño, que, este si, podía contribuír á economía xeral do mosteiro. Debo ó historiador Pegerto Saavedra, experto en libros de contas dos cistercienses, a noticia de que os frades bebían viño tinto e que o branco só o usaban para misar, cocinar e vender.

¹⁹ A dici-la verdade, tamén sorprende o propio nome, xa que o apelido *Alvariño* (sempre con uve) concéntrase en zonas nas que a viticultura é irrelevante: Cospeito, As Somozas, Xermade, Vilalba, Moeche, Abadín, As Pontes de García Rodríguez, Neda, Guitiriz, Fene, Narón, Rábade, A Capela, Monfero, Cabanas... (e tamén en Fornelos de Montes, A Lama, Pazos de Borbén etc.).

reconto que o químico Casares fixo en 1843 das máis importantes variedades de cepa que se cultivaban en Galicia resulta hoxe unha noticia case arqueolóxica, porque é unha descrición técnica anterior ás tres pestes que asolaron a viticultura no século XIX e porque describe prácticas boas e malas da viticultura galega de hai case 170 anos que hoxe son unha rémora e tamén un estímulo.

Citarei varias veces ese traballo de Casares porque está máis preto ca nós da viticultura que codifican os nosos refráns, aínda que os refráns pouco falan das variedades de cepa. O viño era branco ou tinto, sen máis.

VIDES DE GALICIA DE ANTES DAS TRES PESTES DO XIX sg. Antonio Casares 1843; 10-15			
Uva branca	NOME DA VIDE	ZONA DE CULTIVO	CARACTERÍSTICAS
	Comprao	Ribeira de Amandi	É o que utilizan para o tostado.
	Verdello ou parpal	O Ribeiro	Unha variedade diferente que chama <i>verdejo</i> é a que utilizan para o <i>tostado</i> .
	Treixadura	O Ribeiro, A Ulla, O Salnés e outras	Uva de garda e dá bo viño.
	Terrantés	O Ribeiro, A Ulla, O Salnés	Sabor doce.
	Albariño	O Salnés, A Ulla, O Ribeiro	
	Oubiña	O Salnés	
Uva tinta	Albarelo (Uva negra, uva galega, brancellao)	O Ribeiro, Amandi, Lemos, Quiroga, Valdeorras, Monterrei	A variedade máis abundante en Galicia por ser de longa vida tanto a cepa coma o viño que producía, aínda que tarda en madurar e por iso precisaba sitios cálidos
	Castelá, Ullao	Lemos, A Ulla	Producía moito pero estragábase a uva se viña un outono con choiva e tamén o viño era malo de conservar.
	Mouratón	Valdeorras	Aprezada porque daba cor a outros viños.
	Brencellao	Lemos	Pouco apreciada daba viño frouxo e de pouca cor.
	Caíño arnoés, caíño rubio	O Ribeiro	Algo áspero pero moi apreciado porque daba cor e conservábase ben
	Carnaz, Dozal, Cachiño	O Ribeiro	Uva para comer pero da viño frouxo
	Nobal	Ribeira do Miño	
	Tinta femia	A Ulla, O Ribeiro, O Salnés	
	Espadeiro	O Salnés e nalguna zona do Ribeiro	
Outras	Pica el polo, Revoleiro, Moza fresca, Nápar, Columbrazo, Miñón, Serradela etc. Son castes que teñen pouca extensión ou non tivo ocasión de analizar.		

A descrición que fai Casares atende ás características das distintas partes da cepa, da súa folla, da feitura dos acios e das uvas, e da súa área de difusión. Non esquece sinalar que baixo case un mesmo nome (*brencellao* de Lemos e *brancellao* do Ribeiro) temos especies moi distintas. Estamos ante o precedente do que hoxe será a viticultura científica

(da que falarei algo en 2.6), que ten a súa parte teórico-experimental na Estación de Viticultura e Enoloxía de Galicia (EVEGA)²⁰ situada en San Clodio (cunha estación experimental en Ribadumia) e que felizmente ten o seu complemento na práctica vitícola e comercial de non poucas Adegas que hoxe aplican con rigor a ciencia á produción e á comercialización. Isto é tan novo que podemos dicir que a viticultura vive en Galicia un período de esplendor.

Veremos que o refraneiro fala dunha viticultura antiga, en parte felizmente superada, pero nalgunhas paremias salta a sorpresa da observación de valor perenne.

2.4. Axofrado contra as tres pestes (oidium, mildeu, filoxera)

Sorpréndeme que dos moitos temas sen refrán un deles é o do axofrado (só encontrei dous: 87 e 248). Probablemente porque é un problema recente (de metade do século XIX para acá) e iso constitúe tamén un indicio para saber de que época son os refráns ou, se se quere, canto tempo precisaba un refrán para formarse e para entrar en circulación naquela sociedade que carecía dos actuais medios de comunicación.

Na historia recente da viticultura galega houbo tres episodios graves que provocaron a morte masiva de cepas. Seguirei nisto a síntese do historiador Xavier Castro (CASTRO 2010: 209-212). O oidium é un fungo que parasita as follas. Chegou dos Estados Unidos a través de Portugal contra 1850. Primeiro atacou as vides de Trives, despois as de Monterrei e en 1852 xa se espallara pola provincia de Pontevedra. O axofrado anticriptogámico iniciouse en Trives en 1861 e en 1870 xa en toda Galicia. Din os entendidos que se salvaron moitas cepas pero que xa nada volveu ser igual.

O mildeu (do inglés *mildew* "balor") apareceu en 1885: é un fungo que se desenvolve no interior das follas pero tamén no bacelo e na uva. Este andazo tivo especial virulencia na provincia de Pontevedra e estendeuse axiña. Pero neste caso empezouse a combater xa en 1886 sulfatando cunha mestura chamada *caldo bordelés* (sulfato de cobre e cal). O tempo demostrou que o remedio era eficaz se se sulfataba varias veces, segundo a situación da cepa e das follas o ía pedindo. Isto introduciu unha novidade na viticultura, porque o labrego se tivo que afacer a estar visitando en certos meses as súas cepas acotío para ver cando lle *piden a man de sulfato*. O resultado non só é un aumento dos gastos de produción senón que na economía simbiótica típica de Galicia, certas grandes empresas notaban uns aumentos do absentismo laboral cando as cepas pedían a inaprazable man de sulfato.

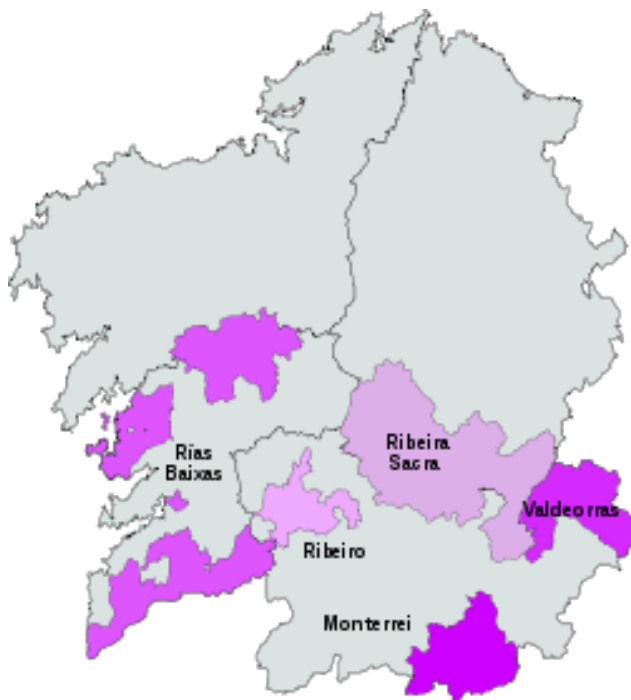
O terceiro andazo e o máis perigoso foi a filoxera. A filoxera é un insecto hemíptero, procedente de América do Norte, que primeiro ataca as follas e despois as raíces das cepas. O perigo está en que se reproduce a tal velocidade que en pouco tempo dá matado o viñado de toda unha comarca. Curiosamente apareceu antes en Francia e Centroeuropa entre 1860 e 1880, pero a Galicia disque chegou dende Portugal (1882 Vilardevós e Verín) e en pouco tempo arrasou os viñedos de Valdeorras. En 1887 arrasaba os viñedos dos arredores da cidade de Ourense pero tiña pouca incidencia en Ribadavia. En cambio, esta

²⁰ http://mediorural.xunta.gal/areas/investigacion_e_formacion/centros_de_investigacion/evega/.

peste entrou tamén de Portugal a Salvaterra de Miño (1899) e axiña devastou O Salnés e en 1906 estaba nos arredores de Pontevedra. Aquí parece que o vento dominante do oeste mareiro e o feito de te-lo viño en parras parece que frearon o avance do insecto. Pero onde entrou o remedio químico (sulfuro de carbono) resultou ineficaz. Houbo que arrinca-las cepas enfermas. E o Estado non declarou a *calamidad pública* ata 1884 e ata 1888 non deu unha Real Orden para autorizar viveiros de cepas americanas (inmunes á filoxera) que servisen de patrón para enxertar nelas bacelos de cepas do país e poder recuperar algo do que un día Galicia tivera (CASTRO 2010: 209-212).

2.5. A viticultura galega no cambio de milenio

Se no tempo de Cervantes o viño de Ribadavia (hoxe máis coñecido como viño do Ribeiro) era dos de máis sona e de máis prezo da Península Ibérica, nos últimos séculos a produción fôrase reducindo ó autoconsumo. Pero nos últimos cincuenta anos, maiormente dende a entrada de España na Unión Europea (1986), o campo de Galicia especializouse: simplificando bastante, podemos dicir que a metade norte (Coruña e Lugo) especializouse na gandería sen viticultura e a metade sur (Ourense e Pontevedra) na viticultura sen gandería.

As cinco denominacións de orixe dos viños de Galicia.

Obsérvase a desaparición dos viños setentrionais: (As Mariñas de Betanzos e As Mariñas de Lugo) e a concentración da produción vinícola na metade meridional de Galicia [<https://gl.wikipedia.org/wiki/Vi%C3%B1o>].

Nos dous sectores (gandeiro e vitícola) moitas familias ou cooperativas ou empresas aplicaron unha estrita planificación científica e económica. No sector vitícola unha severa

racionalización confluíu co mellor da tradición: xa ninguén acorda o transporte de viño en pelellos do que aínda falan algúns refráns; tamén desapareceu o uso de botas de viño²¹.

No último terzo do século XX o mercado aprendeunos a lección de que a cantidade produce excedentes pero que a calidade abre as portas do mundo. Na miña idea foi importante a información sólida, transparente e incitadora das boas prácticas que en 1979 divulgou o libro de Xosé Posada (POSADA 1979). Catro anos despois interviron algúns viñateiros innovadores e técnicos que orientaron con palabras, escritos e feitos²². En 1985 España ingresa na Comunidade Económica Europea e a disciplina de mercado faise inapelable²³. Xavier Castro sintetiza ben este proceso no que non faltou o alento emocional dalgúns intelectuais que animaban a crer en Galicia crendo nas cepas autóctonas (CASTRO 2010: 220-229). O longo esforzo de introducir unha radical mellora das técnicas e dos procesos vitivinícolas fixo que Galicia volvese incorpora-los seus viños á vangarda internacional, con 10.433 ha dedicadas a este cultivo en 2014, agrupadas en cinco Denominacións de Orixe (Ribeiro, Valdeorras, Rías Baixas, Monterrei, Ribeira Sacra)²⁴, recuperáronse as uvas autóctonas tintas (*brancellao, espadeiro, loureiro, sousón, mencia, caiño*) e brancas (*albariño, caiño, treixadura, loureiro, torrentés, godello*).

É ben sintomático que a recuperación da calidade trouxese a primeiro plano cepas de nome inequivocamente galego e deixase na sombra cepas de nomes foráneos. O albariño acadou sona de ser un dos mellores brancos do mundo.

Pero tamén é salientable o aumento da produción: no 2014 producíronse 49.352.217 quilos de uva (que deron 34.990.846 litros de viño), no 2015 foron 63,5 millóns de quilos de uva²⁵. Os 16.171 viticultores asociados nas cinco denominacións representan unha das maiores empresas de Galicia²⁶, estimando que a facturación supera os 150.000.000 €. O viño a granel só se dedica ó autoconsumo, mentres que as cinco denominacións introduciron marcas comerciais que consolidaron o seu prestixio en Europa, América e Asia.

É importante constatar que en Galicia, aínda que sempre se falou dos prestixiosos viños de Ribadavia ou do Ribeiro, dos de Lemos ou Quiroga (Ribeira Sacra), dos de Valdeorras, sempre houbo un viño de menor calidade destinado ó autoconsumo: en

²¹ Con todo véxase o que direi comentando o refrán 204.

²² Foi importante o pronunciamento en 1983 da Asociación de Científicos e Tecnólogos de Alimentos nas Xornadas Técnicas para a Mellora dos Viños Galegos coordinadas por J.L.Hernández Mañas, J. A Iglesias, José Posada e M. Posada (CASTRO 2010: 223), no ronsel dun libro que tivo moita circulación (POSADA 1979).

²³ No ámbito estatal é de aplicación a Lei 24/2003, do 10 de xullo, da viña e do viño, e no europeo, desde 2008, é de aplicación unha nova regulación contida nos regulamentos do Consello R(CE) 479/2008 e R(CE) 491/2009 e no Regulamento da Comisión R(CE) 607/2009. Véxase, por poñer un caso, o Regulamento da denominación de orixe Valdeorras e do seu Consello Regulador: http://www.xunta.es/dog/Publicados/2009/20091130/Anuncio4098A_gl.html (DOG 30.11.2009).

²⁴ A cronoloxía do nacemento dos Consellos Reguladores das D.O. é esta: O Ribeiro (1957), Valdeorras (1957), Rías Baixas (1988), Monterrei (1994), Ribeira Sacra (1996). (DOMÍNGUEZ (2009: 137).

²⁵ http://www.magrama.gob.es/es/estadistica/temas/estadisticas-agrarias/01GALICIA_tcm7-352414.pdf.

²⁶ Descargo estes datos do *Faro de Vigo* (30.8.2015; Suplemento *Estela*, p.2) que cita como fonte a información oficial da Xunta de Galicia.

séculos diferentes chamouse *viño da terra* ou *viño ullao*; máis recentemente *viño do país* ou *viño da casa*.

No século XIV Galicia exportaba bacelos e, trala ruptura do mercado inglés, exportou traballadores dos que a tradición oral asegura que fixeron no Douro socalcos semellantes ós que había na Ribeira Sacra e que tamén lles aprenderon a elaboralo doce coñecido *vinho do Porto*, tan sorprendentemente semellante ó *viño tostado*²⁷ tradicional de Ourense.

Hoxe, no 2015, a viticultura galega mantén os seus tres tipos distribuídos por zonas e microclimas: *cepa baixa*, *espaller en liña* e tamén *parra*. A *cepa baixa* ou *cepa rasa* dáse na zona suroriental por ser máis cálida. O *espaller* é máis frecuente na zona suroccidental e máis próxima ó mar. Na zona occidental e septentrional a *parra* é a forma máis cara²⁸ pero máis eficaz de aproveitar ó máximo a insolación. A *parra*, que crea espazos de sombra no eirado das casas e que mesmo cubre camiños (e cubriu e rúas urbanas), é un elemento tan característico de Galicia que algúns galegos levárono ás súas casas noutros lugares de España e de América. É como un salón exterior, no que non só se mazaba o liño ou aínda se debullan as fabas senón tamén onde se reciben as visitas no verán; tamén é un espazo de intimidade nos momentos axeitados (CASTRO 2009).

Pero dos tres sistemas merece destacarse, polo esforzo humano que acumula, o cultivo en socalcos característico sobre todo da Ribeira Sacra, con pendentes de inclinación extrema e que teñen consideración de *viticultura heroica*.

Para falar do número, nomes e características técnicas das distintas cepas hoxe cultivadas en Galicia é imprescindible consulta-la obra colectiva e actualizada que coordinou Díaz Losada (DÍAZ 2011). Pero, como queda dito, é xusto recoñece-lo labor pioneiro dos anteriores, dende os frades medievais, pasando por Antonio Casares, a tódolos técnicos que puxeron a luz da razón científica ó servizo da viticultura galega. Mesmo así aínda estamos –ou así mo parece– no estado que en 1992 dicía P. Rézeau que estaban os franceses: non temos un estudo dos nomes das cepas á altura da sona internacional dos viños que producen (RÉZEAU 1992; 1998).

Os refráns que vou reproducir e, nalgún caso, anotar responden á agricultura tradicional. Neles poderase ver, unha vez máis, que a linguaxe da cultura tradicional vehicula verdadeira ciencia pero faino nun formato estilizado que facilita a memorización: o refraneiro é un manual científico para sabios e analfabetos porque a concisión, a rima, o ritmo e as imaxes son un recurso didáctico de eficacia universal. Esa é a súa excelsa función social.

2.6. Unha palabriña sobre san Martiño de Dumio no refraneiro

O culto de san Martiño de Tours (316-397), o militar *pannonio*²⁹ que partiu a capa cun pobre, foi moi difundido na Gallaecia por outro Martiño, tamén *pannonio* de orixe (510-

²⁷ Véxanse as normas do tostado do Ribeiro. <http://ribeiro.es/nuestros-vinos/vinos/proceso-elaboracion-tostado/>

²⁸ Porque vai montada sobre padias de granito e vigas de carballo ou castiñeiro trenzadas con aramio e barrotes de pino.

²⁹ Martiño de Tours naceu en Sabaria (hoxe Szombathely), pertencente daquela á provincia romana de Pannonia

579), que morreu en Braga. Este segundo san Martiño traballou moito por difundir-lo culto do seu compatriota Martiño de Tours e por extirparlles ós galaicos os elementos relixiosos pre-cristiáns (culto ás pedras, ás árbores, ás fontes etc.). Expresamente loitou por retirar do uso os nomes pagáns dos días (*luns, martes, mércores* etc.), dedicados a homenaxear os deuses Lúa, Marte, Mercurio, Xove, Venus, Saturno e o Sol³⁰) e propuxo deixa-lo *sábado* e o *domingo* e usar, en cambio, *feria II* (luns), *feria III* (martes), *feria IV* (mércores), *feria V* (xoves), *feria VI* (venres), *sábado* (do hebreo *shabbat* ‘descanso’) e *dominicus* (‘día do Señor’). Nisto tivo éxito total na lingua portuguesa e parcial na galega: da supervivencia da denominación por *feiras* no galego de fin do século XX hai precisa información no Atlas Lingüístico Galego e en FERNÁNDEZ REI (2002: 162-168). Para unha lectura latina do seu *De correctione rusticorum* véxase [https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/MartinusBraga/mar_rust.html]. Para unha lectura galega e valoración crítica véxase LÓPEZ PEREIRA (1996 e 1997).

É moi verosímil que da predicación de Martiño de Dumio proceda tamén a eliminación dos deuses pagáns implícitos nos nomes dos meses (Xano, Febrea, Marte, Afrodita, Maia, Xuno) ou os de políticos romanos (Xulio César e Augusto): porque o feito é que o refraneiro (e o uso popular aínda parcialmente vivo) adoita denominar meses e días con nomes dos santos ou santas que neles se celebran, como se ve no seguinte cadro:

Deus romano	Mes romano	MES	SANTO que designa o mes no refraneiro
Ianus	Ianuarius	Xaneiro	Antón (17)
Febrea	Februarius	Febreiro	Candeloria (2), Brais (3)
Mars	Martius	Marzo	Xosé (19)
Apru (Afrodita)	Aprilis	Abril	Marcos (25)
Maia	Maius	Maio	Santa Cruz (3)
Iuno	Iunius	Xuño	Antón (13), Xoán (24)
Quintilis > Iulius Caesar	Iulius	Xullo	Mariña (18), Santiago (25), Ana (26)
Sextilis > Augustus	Augustus	Agosto	María ou Nosa Señora (15), Roque (16), Lourenzo, (O Queimado) (10), Bertomeu (O Efolado) (24)
	September	Setembro	Remedios (9), Mateo (21), Miguel (29)
	October	Outubro	Lucas (18)
	November	Novembro	Martiño (11), Santos (1)
	December	Decembro	Nadal (25)

e hoxe pertencente a Hungría, preto da fronteira con Austria. Martiño de Dume era tamén da Pannonia (que equivale en boa parte á actual Hungría pero que en diferentes épocas tivo tamén partes do que hoxe son Eslovaquia, Austria, Eslovenia, Croacia, Serbia e Bosnia-Herzegovina).

³⁰ Para os romanos tanto a Lúa coma o Sol eran astros pero tamén divindades, tiñan templos a ceo aberto e tamén as súas festas: coma tal, o 28 de agosto había 24 carreiras de carros no circo e a *spina* estaba presidida por unha imaxe da deusa Lúa, á que lle engadían epítetos como *Regia, Augusta, Aeterna* ou *Lucifera* (DAREMBERG ET SAGLIO s.v. Luna).

Cómpre dicir que no mundo rural galego (creador e usuario do noso refraneiro) o uso de denomina-los meses polo nome dun santo ou santa (que neles se celebra) é aínda tanto ou máis usual có uso dos nomes romanos. O lector urbano, en cambio, ten un uso moito menor destes nomes de santos e por iso en cada caso deberá volver ó cadro anterior e tamén eu lle situarei no calendario os refráns afectados.

3. Refraneiro galego da viticultura

3.1. Límites e criterios deste traballo

Como o título indica, este traballo é refraneiro da viticultura: polo tanto exclúo aquí non só o refraneiro da vinificación (proceso de elaboración e conservación do viño) senón tamén o dos usos do viño (uso, abuso e referente).

Utilizo só refráns vivos, de tradición oral ben documentada, como se verá, e por veces, en varios lugares do dominio lingüístico galego.

Tratándose dunha recadádiva paremiolóxica, exclúo unidades que figuran en diferentes colectáneas pero que, se ben se mira, non son paremias. Tales como as fórmulas

1. ***Gábate, cesta, que vas prá vendima.*** Diselle ó presumido (42701).
2. ***Moita borra, moita borra, e os bocois vacíos.*** (VAZSACO) (16514).

Exclúo, tamén, aquelas unidades que ben se poden cualificar de lemas publicitarios coma este: *O mencia de Adegas San José, ¡que bo viño é!* (23911:212).

Finalmente, exclúo un reducido grupo de refráns deste campo semántico, porque, sendo gravemente ofensivos á dignidade das mulleres, coído que non podemos cualificalos como cultura nin como cultura popular, de xeito que nada se perde con que vaian desaparecendo da memoria colectiva.

Na edición dos refráns, de tantas fontes diferentes, e para facilita-la lectura a moita xente diferente, permítome unifica-la ortografía sempre e cando non oculte a forma léxica ou gramatical da fonte: e así axeito á convención ortográfica actual grafías como *d'o, n'a, hastra en do, na, astra* (naturalmente inclúe os *hoje* ou *engerta* de Marcial Valladares, que escribo *hoxe, enxerta*). Pero non modifico variantes dialectais (*vendimia, vendima, vindima*) nin *resteba* por *restreba*; *xiada* por *xeada*, e, sobre todo manteño as variantes que veñen esixidas por unha rima (*reculle* cando rima con *octubre*). Caso diferente é o dalgúns refráns non ben logrados, que conteñen formas anómalas como *a mel miña* que debía ser *o mel meu*: neste caso, e tratándose dun corpus no que hai moita variedade, debo reproducir esa anomalía, porque rima con *vendima*. Caso máis difícil é o das *brevas*: recentemente a norma académica mudounas a *béveras* aumentando unha sílaba e rompendo a métrica dalgúns refráns; non vexo outra solución que antepoñerlles un asterisco, que avisa da súa non aceptabilidade.

Nalgúns casos un refrán aparece seguido dunha breve explicación do colector. Incorporo estas explicacións, sempre valiosas, pero non as marco graficamente, porque se detectan

por iren antes da referencia numérica e tamén por conteren algún detalle ortográfico ou morfolóxico anterior ás *Normas* do galego (2003).

A métrica dos refráns galegos e maila correcta lectura de calquera texto galego esixe facer sempre as preceptivas elisións de vogais finais átonas, que a grafía actual non reproduce (dando falsa aparencia da existencia de hiatos entre palabras): lembremos que a ortografía medieval (como se viu en 1.1.), a do século XIX e maila de principios do XX aínda marcaba, coma noutras linguas románicas, esas elisións: *Pan d'hoje, carne d'onte e viño d'antano, manteñen ò home sano.* (VALLA7:31). *Pan d'hoxe, carne d'onte e viño d'antano, manteñen o home sano.* (CARU:21.12.1888).

3.2. Fontes desta reflexión paremiolóxica

As fontes de información son maioritariamente as que conforman o Tesouro Fraseolóxico Galego (en construción no Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades³¹).

3.3. Obxecto desta reflexión paremiolóxica

A reflexión paremiolóxica que ofrezco pretende homenaxear cantos amantes da terra souberon recuperar valiosas especies case perdidas, mellorar técnicas e entrar en mercados internacionais. A restauración exitosa dun antigo proceso económico require enxeño e traballo perfectamente parangonables á creación artística dunha epopea pero parécese máis a un éxito científico porque require, ademais, a sinerxia de equipos de traballo interdisciplinares nos que o éxito, cando chega, é sempre mérito colectivo. A viticultura galega, para coloca-los seus viños entre os mellores do mundo, tivo que seleccionar e recuperar patróns e superar moitos obstáculos climáticos e edafolóxicos que podemos simbolizar nesa viticultura da Ribeira Sacra en socalcos que salva pendentes vertixinosas (con razón chamada viticultura heroica), porque ten pendentes do 80%.

Un exemplo é o caso de Fidel Pérez Durán, da parroquia de Doade (Sober), que ideou un carril elevador de uva³² partindo da súa experiencia de emigrante en Alemaña e que o inaugurou o 8.5.1999: di que lle custou millón e medio de pesetas e que a xente dicía "Fidel está tolo". Pero o mestre José Manuel López Santos asegura que el, partindo de algo que viu no Valle de los Caídos, xa deseñara e instalara o seu propio carril en 1995, catro anos antes, no seu viñedo Pena Escura, no lugar do Coio Branco, parroquia de Amandi (Sober)³³. Fose quen fose o primeiro, a tecnoloxía creada no concello de Sober está sendo incorporada gratuitamente por case tódolos viñateiros innovadores.

A linguaxe figurada do refraneiro expresa a delicadeza do proceso vitivinícola con esta imaxe: *Ó neno e ó viño, moito cariño.* O éxito só se produce con atención intelixente, constante e xenerosa e se, ademais, a sorte acompaña.

³¹ Agradezo tamén ó profesor Xosé María Gómez Clemente que compartise comigo 15 variantes que tamén existen nun *Refraneiro* inédito de Vicente Risco e do que el prepara a edición: a esas 15 variantes une 2 formas que eu descoñecía (247 e 262).

³² <https://www.youtube.com/watch?v=c6ttBvLcz-U> [4.11.2015].

³³ <http://blog.vinosacra.es/2013/09/23/carril-elevador-de-uva-en-ribeira-sacra/> [4.11.2015].

3. ***Cuida ben a viña, si queres que despois che dea unha boa parviña.*** (VAZSACO1:61,424).

O lector debe saber que *parva* é o tentempé que ata mediados do século XX se lles levaba por cortesía á sacristía ós curas o día da festa, porque a misa cantada se celebraba ás doce da mañá e daquela o sacerdote que misaba tiña que estar en xexún dende as doce da noite anterior e os outros curas tiñan que vir das parroquias limítrofes a pé ou a cabalo. O substantivo galego *parva* é a implicación da denominación latina do almorzo: *parva collatio*. Por analoxía tamén se lle chamaba *parva* á comida e bebida que a media mañá se lles levaba á veiga ós veciños que axudaban nos traballos agrícolas que requirían axuda veciñal recíproca. *Unha boa parviña*, polo tanto, é unha forma delicada de dicir *unha gran colleita*.

4. ***Meu pai ten unha viña: non a cava nin a renda e tampouco a vendima.*** (VAZSACO1:694,8495).

Se os viñadores galegos poden ver aquí espellados unha parte dos seus saberes, os paremiólogos poderán encontrar asuntos de non menor interese científico.

3.4. A que viticultura se refire o corpus paremiolóxico: autoconsumo e policultivo

O corpus paremiolóxico que aquí se vai reproducir, aínda que, na súa maior parte, pode aplicarse á viticultura moderna e empresarial, nace da experiencia e das preocupacións da época autárquica (viñedos de dimensión familiar destinados ó autoconsumo) e corresponde con este tipo de mal chamada empresa, como se verá na insistencia en que a viña sexa visible dende a casa, en que non estea ó pé dun camiño para evita-los roubos de uva e en ter algunha cautela cos veciños:

5. ***O bon viño fai o mal veciño.*** Porque “el buen vino hace mala cabeza” (R. Marín) (VAZSACO1:469,12097).

Outro refrán revela que a empresa familiar -por chamarlle como lle chama o Estado- non é unha empresa que produza un produto para o mercado: un refrán di expresamente que a viticultura debe reducirse ó autoconsumo; é dicir, o viñateiro debe producir só o que vaia beber.

6. ***Viñas, cantas bebas; terras, cantas vexas.*** (RODGO3:420). (VIÑO:378). (34401:85).

E outro refrán completa o anterior dicindo que a produción non debe ser de monocultivo, senón de policultivo: o labrego galego debe producir só e tódolos alimentos que precisa para sobrevivir. Dous refráns dino con claridade:

7. ***O viño na cuba non fai o traballo.*** (32715:69).

8. ***O viño na cuba non sementa o millo.*** (32715:69).

É dicir, o feito de ter xa o viño depurándose e madurando na cuba non remata o traballo. O remate do traballo vitícola é simplemente o paso a outro traballo agrícola complementario. Este refrán expresa moi ben que a viticultura tradicional galega, coma toda a agricultura tradicional, oriéntase primordialmente ó autoconsumo. Mentres *viño na cuba* (final simbólico do proceso produtor) implicaría nunha Adega Comercial iniciar xa o proceso

comercializador, na adega doméstica significa que os esforzos da familia teñen que estar xa orientándose a outras tarefas agrícolas paralelas e necesarias; alguén ten que estar xa apañando e debullando as fabas, normalmente traballo das mulleres. Máis en diante falarei de que na parte oriental de Galicia e no Bierzo se recomenda podar trala vendima, cando as cepas aínda teñen folla (**125).

9. **O viño no lagar e as fabas no fabal.** (VAZSACO:76,1825). (VIÑO:453).

Ter viño na cuba é unha regalía que costa un ano de traballo, pero a fiscalmente chamada empresa familiar, para poder subsistir, debe realizar moitos outros traballos especializados e facelos cun calendario laboral no que non hai vacacións e, habendo gando, tampouco permite o descanso de fin de semana.

O refraneiro é a visión dunha experiencia multiseccular, a visión do pasado.

Pero, aínda que moitas destas paremias nos falan da produción vinícola dunha época diferente e superada, unha boa parte dos consellos de viticultura e de vinificación manteñen a súa validez na viticultura actual que busca consolidar un espazo propio no mercado internacional refinando a calidade ecolóxica de todo o proceso.

3.5. Viticultura. Escolla do lugar e do tipo de terra

O químico Antonio Casares fixo en 1843 unha análise dos chans e das cepas de Galicia. Empezou observando que:

[...] los celebrados vinos de Valdeorras y Quiroga vegetan en tierra procedente de la desagregación de las pizarras: las que se cultivan en las márgenes del Avia, Miño, Ulla i parte del Sil crecen en la que resulta de la desagregación del granito i gneis, rocas feldespáticas; las viñas de Lemos, Monterrei, Salnés i Martiñas viven en terrenos margosos o de aluvión (CASARES 1843: 5).

Considera que esa diferenza inflúe pouco (quizais algo máis a maior cantidade de hidrocloreto de potasio que observa no Ribeiro e Amandi) pero el atribúe máis importancia á cantidade de sol, que explica a diferenza entre os viños da Ulla, Mariñas e Salnés comparados ós de Valdeorras, Amandi e Ribeiro. Mesmo sinala a diferenza entre o viño de Amandi das viñas da ladeira N. do Sil (expostas ó SE) e as da ladeira S, expostas ó NO lembrando aquel verso das *Xeórxicas* de Virxilio:

Neve tibi ad solem vergant vineta cadentem (Georgicae 2, 298)³⁴.

Fala deses sabios socalcos de pedra que non só protexen as cepas das escorrentías que deixarían as raíces ó descuberto, senón que fan que ningunha cepa faga sombra a outra. E lamenta que nos vales non se orienten as fileiras de Este a Oeste e alternando as cepas de xeito que unhas non fagan sombra ás outras. A uva, maiormente na maduración, precisa unha temperatura superior sempre a 20° para te-la cantidade de azucre indispensable para unha boa fermentación posterior.

³⁴ ... e que as túas viñas non se orienten ó solpor”.

Casares atribuía a esa orientación a maior calidade dos viños das ribeiras do Miño, Sil e mesmo do Avia.

Vexamos agora como o refraneiro di con outras palabras o mesmo có sabio químico Casares. Di que a viticultura debe empezar por dúas escollas decisivas: o tipo de terra e a caste de cepa que se vai plantar.

O primeiro de todo é que a terra capte o sol, que sexa sollosa:

10. ***Se queres coller bo viño pranta a viña cara ó solliño.*** (ALVAG:29). (VIÑO:476). (MOREI1:95). (CONDE:178).

11. ***Se queres coller viño bo, procura que á viña lle dea o sol*** (23911:216). (23911:216).

O colector (ALVAG) comenta: "Si quieres coger buen vino, planta la viña frente al sol del mediodía". E Rivas Quintas di: "A boa postura, a que mellor lle vai á uva, é ò mediodía, que madura ben e colle grados" (RIVAS 2010: 109).

A realidade é que este refrán dá razón da maior parte das viñas galegas. Galicia é terra de montaña e poucas chairas, é dicir, de moitos lugares sollosos e de moitos lugares avésios, pero tódalas viñas están orientadas ó sol. Algúns dos máis reputados viñedos plantáronse hai agora uns trinta anos, despois de estudar con rigor cal era o lugar de Galicia con máis horas de sol.

A segunda condición facilita a viticultura: terra para viñedo non ten por que ser terra especialmente rica, como esixen os produtos de horta e cereais; é xeitosa unha terra seca:

12. ***A mellor terra, pra legumes e cereales; a mediana, pra viñas e olivares*** (23911:1:68).

13. ***A viña en seco, a horta con rego.*** (GOLPE:6).

A terra para viñedo debe tirar a seca e non ser un fondón, porque terá pouco sol. Son, polo tanto, bos para plantar cepas os lugares altos e ventilados, aínda que foren areosos, e son desaxeitados os fondóns que tenden a ser húmidos.

Será boa terra mesmo a que padeza xeadas, porque estas no inverno matan a bichería que poida haber nela.

14. ***Nin viña no baixo nin trigo no cascallo.*** (RODGO3:420) (VAZSACO1:70,1659). (VIÑO:360). (44907).

15. ***Nin viña no baixo, nin trigo no cascaxo.*** (CARRA4:160708). (GOLPE:14).

16. ***A viña, onde haxa xiada; a terra, onde haxa auga.*** (VAZSACO1:220,5276). (34401:85). (RODGO3:420). (VIÑO:340). (CONDE:178).

Como se ve, o refraneiro parece indicar que *viña* e *terra* son conceptos agrícolas diferentes: a terra é para cereais e legumes. A proximidade dun río non é boa, como di o refrán:

17. ***A par do río non merques viñas nin caserío.*** (RODGO3:288).

Este refrán merece unha reflexión. En Galicia (coma en todas partes) moitos dos viñedos históricos están nas ladeiras dos ríos Miño, Sil, Ulla, Umia etc. Máis aínda, os galegos traballaron durante moitos séculos para construíren socalcos, que nalgúns casos acadan espectaculares dimensións, como son os da Ribeira Sacra no Sil, onde aproveitan sabiamente as zonas de maior insolación e maior abrigo. Por outra banda, entre nós corre o refrán *O Miño é o pai do viño*, como se di dos viños do Rhin ou da Ribera del Duero. Sospeito que, dependendo da orientación do curso fluvial, poderanse xerar brétemas permanentes e nocivas para o viñado, porque a humidade é inimiga da cepa. Algúns viñateiros (Manuel Rodríguez Estévez e Rafael Rodríguez Álvarez) sospeitan que a tradición de ter cepas a ras do chan é característica de terras secas que dan *viño máis gordo* ('con máis alcohol', de 13-14º) mentres que as cepas altas emparradas buscan illa-los gomos da humidade do chan de terras húmidas, que dan *viño delgado, frouxo* ('con menos alcohol'). Engaden: "A cepa que está ó pé da terra é mellor viño; saca máis a sede".

A todo isto súmaselle que un río ordinariamente oculta as dimensións verdadeiras da súa canle, do seu territorio natural, e só as fai visibles nas grandes enchentes que arrasas sen piedade cultivos e mesmo casas. Tamén a iso debe aludir este refrán.

Escoller un lugar ruín para plantar unha viña ten consecuencias: se o lugar é ruín por inadecuado, vendimárase nun día, é dicir, o froito será escaso:

18. ***Quen en ruín lugar pon a viña, saca el *solo nun día a vendima.*** (VAZSAC01:78,1895). (RODGO2:551).
19. ***O que en ruín lugar pon a viña ó lombo saca a vindima.*** (44908). (RODGO3:420). (VIÑO:365). (CONDE:179). ***O que en ruín lugar pon a viña ó lombo fai a vindima.*** Porque non dá, escusa carro, que todo lle cabe nun cesto e sería vergoña xunguir pra tan pouco. (RIVAS: 32).

Estes refráns son xenericamente certos. Pero é tamén certo que o home, intelixente e teimudo, acaba encontrando remedio para todo, non sendo para a morte. Hai lugares nos que é difícil imaxinar que poida existir agricultura, por seren lugares costeiros con pendentes próximas ó 80% e, mesmo aí, acabouse creando unha *viticultura heroica*: na Ribeira Sacra, escalonando a terra en socalcos, lograron superficies suficientes e cunha intensa insolación. Neste caso o problema suplementario era, na vendima, sacalas uvas costa arriba en *culeiros* (cestos especialmente deseñados para ese transporte vertixinoso). Pero aqueles heroes fixérono durante séculos e recentemente inventaron uns carrís elevadores, como queda dito na epígrafe 2.3.

Un refrán relaciona a terra para viñado coa altura. Terras moi fondas e húmidas non son boas para viñado. Pero terras moi altas, nas que nin os allos se dan, tampouco.

20. ***Onde allos ha, viño haberá.*** (CARRA4:14.04.1908). (CARRA4:20.08.1908). (CARU:15.12.1888). (MURGUJA2). (SAC01:225). (VIÑO:445). (RISCO-18). Aínda que este refrán ten seis informantes (todos ilustrados), probablemente é unha adaptación do castelán (onde a forma *ha* é regular). Del danse dúas explicacións: 1. Porque excitan la

sed. (Núñez). (SACO2:338). 2. Donde se dan ajos, podrá cogerse vino, ó tierra que dá ajos podrá dar vino. (ALVAG:23). As dúas explicacións poden competir na seguinte variante:

21. ***Onde hai allo fresco haberá viño vello.*** (MAREVA:45).

Como se ve, a primeira explicación refírese ós allos como comida (e, nese caso, non entraría nesta epígrafe); pero a segunda refírese ó tipo de terra.

Por razóns moi diferentes, o refraneiro galego dá outro consello para escoller terra para viñas: que a viña non estea á beira dun camiño. Se atendémo-la frecuencia con que este consello aparece nos refráns do TFG (indicio de como aparecen no uso), este é o consello máis repetido.

22. ***Nin casa á beira do río nin viña ó pe do camiño.*** (RODGO1:512). (VIÑO:359). (23911:167). "É perigoso". (15412). (31910). (44307). (44359). (RIVAS: 32).

A un lector non galego pódelle resultar sorprendente que un camiño condicione a estrutura vitícola. Ben mirado, non ten que ver coa viticultura senón coa socioloxía ou, máis ben, co reparto da propiedade en Galicia, tan distinto doutras partes de Europa: en Galicia hai minifundio, as viñas son -ou eran ata hai uns corenta anos- viñas pequenas destinadas só ó autoconsumo e polo tanto o "roubo" duns acios de uva representan aquí proporcionalmente algo máis significativo có que representan nun viñado que se mide en hectáreas. Velaí por que é emblemático o episodio da parra da basílica de san Martiño.

23. ***O meu veciño ten unha viña: el a cava, el a bima, el a vendima.*** (RODGO3:420). (VIÑO:364). (VAZSACO1:5,4). ***O meu veciño ten unha viña: il a cava, il a bima e il a vendima.*** O coidado da viña é unha das faternas principáis do labrego alí onde existe, xa que se trata da economía familiar, non sómente do que bebe, senón do que come, xa que é do que pode faguer algún diñeiríño co que completa-los escasos recursos familiares (RIVAS:59).

24. ***Cepa ben coidada, colleita ben doada.*** (RIVAS:59).

Máis aínda: ter casa e viña parece se-lo indicio claro de veciñanza, de ser de algures, de non ser un moínante vagabundo:

25. ***Quen non ten casa nin viña en calquera parte se aveciña.*** (23911:215). (43815:164).³⁵ "Nós aquí en Barbeirón (Sobrado de Trives) tiñamos vacas e viñas pero os canteiros para face-las casas e os muros viñan de Pontevedra. Tiñan moita habilidade: eran solos prás paredes. E traballaban case pola mantíenza". (36011).

26. ***O que non ten casa nin viña, en calquer parte se aveciña.*** (SACO2:321). (SACO1:226). (ALVAG:24). (TABOA2). (VAZSACO1:729,19460). (RISCO-18). (MORE1:136). ***O que non ten casa nin viña en calquera parte se aveciña.*** (43920). (VIÑO:366). ***O que non ten casa nin viña, en calqueira parte s'aveciña.*** (CARU:19.12.1888).

³⁵ Pero outro refrán advirte que este valor non é tan importante como para casar con muller de pouco xuízo. E en Tuiriz corre esta variante: *Nin por casa nin por viña non tomes muller ximia.* (VAZSACO1:582,15404).

27. ***O que non ten casa nin viña, en calquer rueiro se aveciña.*** 998ms: *o que non ten casa nin ten viña.* (VAZSACO1:729,19461). ***O que non ten casa nin ten viña en calquera rueiro se aveciña.*** (40005:18,279).
28. ***O que non ten casa nin viña nin leira, aveciñase onde queira.*** (RODGO1:512). (VIÑO:367).
29. ***Quen de pedra fai fariña, non compra leira nin viña.*** Alude ós canteiros, que en tempos era unha profesión ambulante pero non moi enriquecedora (SACO2:334). Con todo, é posible que o refrán exprese que, por ser oficio que require moita dedicación, o canteiro nunca tería tempo para a agricultura. "Os canteiros de Pontevedra, malamente podían ter viñas, porque botaban toda a vida por aquí". (36011).

Por outra banda, en Galicia quen traballa a terra (neste caso a viña) é o seu dono, porque en 1926 culminou con éxito unha loita antiforal que durara séculos: a propiedade da terra en Galicia é nisto a antítese da que domina en boa parte do sur de España. Nestas circunstancias, en Galicia, se a viña propia entesta coa doutros veciños e, sobre todo, se entesta cun camiño, sempre se poden estar producindo pequenos furtos, non tanto pola mala veciñanza canto porque o dereito consuetudinario galego considera de libre acceso os froitos que estean sobre o camiño e fórmulao con outro refrán: *A castaña que está no camiño é do veciño.* En Galicia ningún propietario pode impedir que os viandantes collan coa súa man os froitos privados que penden sobre o camiño. Por iso aparece en diversas recadádivas este refrán:

30. ***Nunca plantes a viña ó pé do camiño; cada un que pasa, colle un *acimo.*** (33309:147).
31. ***A viña ó pé do camiño ten mal veciño.*** (21112:23). (21112:29). (RODGO3:420). (34401:85). (VAZSACO1:220,5275). (RIVAS: 32).
32. ***A viña ó pé do camiño ten mal veciño.*** Pois está esposta a que a peteire o gando ou a xente (MORE1:90).

Que o problema non é proporcionalmente pequeno revéla o feito de que outro refrán di que a proximidade dunha viña a un camiño é un risco comparable ó da proximidade a un río, do que xa falei:

33. ***Viña ó pé do camiño é como casa á beira do río.*** (45703) (RODGO3:161).

De todo isto parece deriva-lo corolario de que a independencia da familia (quere dicir tamén da empresa familiar) esixe unha relación de independencia plena fronte ós veciños, da que unicamente se exceptúan aqueles traballos que, coma segas e mallas, por requiriren máis persoas e durante menos tempo, acaban sendo de recíproca colaboración. Pero a viticultura familiar non entra niso e por iso outros refráns din:

34. ***Na casa do veciño nin comas pan nin bebas viño.*** (VAZSACO1:419:10633).
35. ***Ó amigo do teu viño non o queiras de veciño.*** (RODGO1:151).
36. ***Os coidados do veciño hanse sentir con cuncas de viño.*** (MORE1:142). (VIÑO:105). (RODGO3:406). (VAZSACO1: 826,22420).

37. ***O viño do veciño, ese si que é bo viño.*** (23911:298).
38. ***Se non tes pan nin viño, non convides ó veciño.*** (23911:234).

O último consello que dá o refraneiro para escolle-la terra na que plantar unha viña é tela sempre á vista. Isto eximirá de andar polos camiños á espreita de que a poidan roubar. E nisto reaparece o criterio sociolóxico da cautela para ter unha boa veciñanza:

39. ***En setembro colle o viño e non durmas no camiño.*** (43815:152). (FRAGUAS-GEG: 28,164), (11806).
40. ***Non teñas viña nun rincón nin casa nun cantón.*** (RODGO3:420). (VAZSACO1: 220,5279) (VIÑO:361).
41. ***O que non traballa a súa viña, non vendima.*** (VAZSACO1: 816,22093).
42. ***Coida ben a viña e terás vendima.*** (RODGO3:420). (VIÑO:350). (VAZSACO: 839,22850)

Velaí unha boa mostra da estrutura da pequena propiedade vinícola en Galicia. E aínda precisa máis o refraneiro deste pobo propietario de minifundios: a cantidade ou medida ideal de viña é a que o propio viñateiro coide, aínda que nisto o refraneiro recolle dúas opcións:

43. ***Casas, cantas mores; viñas, cantas por ti podes.*** (RODGO1:512). (VIÑO:347).
44. ***Casas, cantas queipas, viñas, cantas queiras.*** (RODGO1:512). (VIÑO:348).

Neste contexto, no que pode haber unha veciñanza hostil, é no que se entenden cabalmente certos refráns:

45. ***Viña, pereira e fabal malos son de gardar.*** (RODGO3:420). (34401:85).
46. ***Viña, pereira e nabal maos son de gardar.*** (VIÑO:377).
47. ***Nena, viña, pereira e fabal son malos de gardar.*** (RODGO3:18). (MOREI2:50). ***Nena, viña, pereira e nabal, son malos de gardar*** (23911:246). ***Viña e nena, peral e fabal, malos son de gardar.*** (VAZSACO1: 85,2067).
48. ***Nin arca sen chave nin viña sen quen a garde.*** (RODGO1:213). (VIÑO:355).
49. ***Nin casa á beira do río nin viña ó pe do camiño.*** (RODGO1:512). (VIÑO:359). (15412), (23911:167). (31910). (43815:162). (44237:55). (44307). ***Nin casas ó pé do río, nin viña ó pé do camiño.*** (44359).
50. ***Nin viña ao pe do camiño nin mal veciño.*** (VIÑO:358).
51. ***Nin viña ó pe do camiño nin casa á beira do río.*** (RODGO3:420). (VAZSACO1:220,5278).
52. ***Nin viña ó pé do camiño nin ó pé dun mal veciño.*** Polo perigo de ser roubada ou escangallada pola xente ou polo gando. (MOREI1:141). ***Nin viña ó pé do camiño nin mal veciño.*** (44907).

53. **Viña, antre viñas; e casa, antre veciñas.** (VIÑO:376). (23911:171). (VIÑO:376). (23911:171). (39012). (RODGO3:420).
54. **Viña ó pé do camiño é como casa á beira do río.** Viña ó pé do camiño é como casa á beira do río. (45703).

Todo isto ten dous corolarios. O primeiro que a comunidade de viñas e a comunidade de casas constitúe unha recíproca defensa. O segundo é que, como o mellor acio é o da viña do veciño, concluímos que, como *O medo garda a viña*, o medo é unha alerta beneficiosa.

55. **Máis garda a viña o medo que o viñadeiro.** (RODGO3:420). (VAZSACO1: 839,22851). **Máis garda a viña o medo que o viñateiro.** (VIÑO:354).
56. **A viña gárdaa o medo máis ben que o viñadeiro.** (RODGO3:420). (VIÑO:338). (34401:85).
57. **O medo guarda a viña.** É mellor ser demasiado precavido que demasiado confiado. (38319:110). **O medo garda a viña** SACO1:225). (SACO2:320). (TABOA2). (CARU:15.12.1888). (NORIS). (RAJO). (RISCO-18). (RODGO2:607). (VIÑO:362). (15216). (16710:8). (18708). (23911:167). (23911:359). (44357). (45703). (43815:162). (XERAIS2:473). **O medo garda a viña a Pedro.** (VAZSACO1:543,14089).
58. **O medo garda a viña.** Expresión que reflicte o principio pedagóxico e da xustiza, que basea a súa eficacia no castigo. Non son os muros nin os gardas os que impiden a acción do ladrón ou o capricho prohibido do mozo, senón o medo ó castigo que lles agarda. (QUINTA1:7.8.1995).
59. **O medo garda a viña.** Variante dalgunha importancia. (41740). Dise así xeneralmente, pro o refrán complotado é:... **e non o que o vendimia.** (25003).
60. **O medo garda a viña e non quen a vendimia.** (CARRA4:20.08.1908). **O medo garda a viña e non quen a vindima.** (VALLA7:374). (ALVAG:22). Ben di o refrán por Ribadeo: **O medo garda a viña e non o que a vendima.** (RIVAS: 61; 68). Corresponde co cast. "El miedo guarda la viña". (RODGO2:607). (VAZSACO1:543,14090). (VIÑO:363). (MOREI1:44). (13702:128). (40204:74). (44907). (XERAIS2:473).
61. **O medo garda a viña e o dono come as uvas.** Refírese a que alguén non fai unha cousa porque ten medo. (41202:341). (41202:341).
62. **O medo garda a viña, i-o farelo, a fariña.** (VAZSACO1: 543,14091).

Hai con todo unhas variantes irónicas de intención humorística:

63. **O medo garda a viña, i-o zorro, a galiña.** (VAZSACO1: 543,14092).
64. **O medo garda a viña, i-os paxaros, a nabiña.** (VAZSACO1: 543,14093).
65. **O medo garda a viña, o fol a fariña i-o zorro a galiña.** (VAZSACO1: 543,14094).

Pero non todo é desconfianza fronte ós veciños. Na agricultura tradicional de Galicia os traballos que requiren certa rapidez, fanse (ou facíanse ata hai pouco) en réxime de

axuda recíproca e gratuíta: hoxe imos todos traballar para ti e mañá vides todos traballar para min. Tamén isto chega ó viño e a asuntos de máis valor, como di este refrán:

66. ***Co bo veciño casarás a túa filla e venderás o teu viño.*** (RODGO3:406). Pois así estende a súa fama e o seu intrés. (MORE11:37). (MORE12:37). Aconsella facer tratos con boas persoas, señan amigos ou veciños. (MORE11:141).
67. ***Co bon amigo, collerás o teu trigo e venderás o teu viño.*** (FRAGUAS-GEG: 2,53).
68. ***Co bo veciño venderás o teu viño e collerás o teu trigo.*** (RODGO3:406). (VIÑO:28). (VAZSACO1: 826,22412).

3.6. Viticultura. Escolma de cepas para plantar

Antonio Casares lamentaba en 1843 que os botánicos dedicasen máis esforzos a encontrar unha especie nova que “en observar las que son objeto de cultivo i forman la base principal de ciertos ramos de agricultura”, mentres Rojas Clemente xa describiu 119 castes cultivadas en Andalucía e Boutelou, as de Ocaña. El soña unha catalogación e análise exhaustiva das vides galegas pero tense que limitar ás que coñece e empeza por advertir que non adianta moito levar cepas do sur cálido de Galicia ás terras frescas e húmidas da Ulla ou das Mariñas (coma tal o *albarello*). Recomenda para aí as variedades que florezan máis tarde (para que se libren das choivas frías da primavera) e as que maduren máis cedo (para poder vendimalas antes dos fríos do outono) (CASARES 1843: 8-9).

Os patróns para plantar chámanse no refraneiro *cepas*, *vides*, *vidras* e por sinécdoque, tamén *viñas*. As cepas galegas máis sonadas son estas: como uva branca, *albariño*, *godello*, *loureiro*, *sousón*, *torrontés* e *treixadura*. Como uva tinta, *brancellao*, *espadeiro*, *garnacha* e *mencia*. O caíño ten variedade *branca* e *tinta*.

Non é este o lugar de analizar estes nomes, sonoros e sorprendentes. Por exemplo, o *caíño* é unha variedade delicada, por ser sensible ós fungos e tardar en madurar (a vendima do caíño vaise frecuentemente á primeira quincena de outubro): pode, polo tanto, perderse con que veña a choiva e, de seu, xa non dá acios grandes. Algúns viñateiros de Moraña, onde era dominante, expresaban esta dificultade dicindo que a uva caíña só daba viño un de cada tres anos e arredor de 1930 arrincaron masivamente esta cepa. Probablemente de aí lle vén o nome de cepa *caíña*, é dicir, “miserenta” (FERNÁNDEZ 2015: 73-74). Pero o viño caíño recibe de moitos viñateiros o título de *rei do viño* e hoxe está retornando o seu cultivo maiormente no Rosal e no Salnés.

En realidade, unha análise rigorosa feita por expertos da Estación de Viticultura e Enoloxía de Galicia (EVEGA) permitiu identificar 67 especies diferentes: *agudelo*, *albarín branco*, *albarín tinto*, *albariño*, *albilla*, *aramón*, *branca de Monterrei*, *brancellao*, *brancellao branco*, *brujidera*, *caíño branco*, *caíño bravo*, *caíño longo*, *caíño tinto*, *carrasquín*, *castañal*, *catalán*, *corbillón*, *couxo*, *dona Branca*, *ferrón*, *garnacha*, *garnacha tintureira*, *garrido fino*, *godello*, *gold*, *gran negro*, *hibrido*, *Italia*, *lado*, *loureira*, *malvasía*, *mandón*, *mencia*, *merenzao*, *moscatel*, *moscatel de bago miúdo*, *moscatel de bago miúdo tinto*, *moscatel de Hamburgo*, *mouratón*, *náparo*, *negrón de Aldán*, *palomino*, *pan e carne*,

pedral, picapoll negro, pirixileira, planta fina, promisión, ratiño, silveiriña, sousón, tempranillo, tinta da zorra, tinta femia, torrонтés, torrонтés, traminer, treixadura, treixadura francesa, verdello e outras cinco que se designan co nome técnico *EVEGA* (DÍAZ 2011: 45-379).

A estas denominacións hai que engadi-las sinonimias: por exemplo o *ferrón* chámase *espadeiro* no Condado e *negrón* no Ribeiro. Favà cita a uva denominada en galego *pé de pomba* (FAVÀ 2000: 45, n.57) e lamenta que o DRAE non recolla certas denominacións castelás populares de uvas, coma o *botón de gallo* (2000: 31) que, se cadra, é a que en galego se denomina popularmente *collón de galo* ("variedad de uva blanca de granos grandes" en Novefontes; GARGO: 1985; s.v. collón) e que quizais é a mesma que Eladio Rodríguez (s.v. collón) denomina *collón de gato* ("clase de uva blanca que se cultiva en Galicia"); e citando a Posada di tamén que o que algúns en Galicia chaman *palomino* non é cepa autóctona senón que é o *xerez*.

A máis sonada internacionalmente é a cepa *albariña*, que dá un viño que se ten por especialmente axeitado para acompañar marisco e peixe, e que ten un concurso anual con máis sesenta anos. Pero aínda que tódalas variedades teñen presenza na literatura, no refraneiro só vexo citas do *caíño*, do *brancellao* e, unha vez, do *pazao*. Estas son as que implicitamente o refraneiro recomenda plantar e cultivar:

69. ***O brancellao e o caíño son os pais do viño.*** (RODGO1:388). (VIÑO:72). ***O brancellau e o caíño son os pais do viño.*** (FRANCO:199).
70. ***Caíño, rei do viño.*** (VAZSACO: ms15,44:Meis).
71. ***O caíño é o pai do viño.*** (15601).
72. ***Pai do viño é o caíño; e o brancellau é irmau.*** (21007:1334) (VAZSACO3:286,1090).
73. ***Brencellao e caíño, os pais son do viño.*** (GOLPE:7). ***Brencellao e caíño, pais son do viño.*** (43920).
74. ***Brencellao e caíño, os pais son do viño.*** (ALVAG:11). (CARRA4:12.02.1908)³⁶. ***Brencelleo e caíño os pais son do viño.*** (TABOA2,Pontevedra). ***Brencellao e caíño, os pais son do viño.*** (GOLPE:7).
75. ***Brencellau e caíño é a nai do viño.*** Jaime Solá dá esta segunda variante (*nai* fronte a *pai*) e explica así:

Caíño es el vino que se produce de una uva chiquitita, nada dulce, muy poco propicia para regalo de los golosos. *Brencellau* es el vino de una uva más sabrosa, más jugosa y más pastosa. Juntas ambas dan un vino de cuerpo y de fuerza, muy rico y muy periquitero –que esto de que el vino del Avia no se sube a la cabeza es un buen decir de los catadores, que a veces no rima con toda la extensión de sus cuerpos tumbados, cuando no al pie de las cubas, al borde de los caminos. (SOLÁ: 1916, 2).

³⁶ Corrixo unha evidente errata (*cariño* por *caíño*) que contén esta referencia.

76. **En outono (o viño) caíño e todo.** (VAZSACO; 148,3488). Anotado en Bermés, parroquia de Lalín. A falta de puntuación impide saber se *e* é conxunción ou verbo.
77. **Algo lle falta ó viño, se non ten a agulla do caíño.** (43920). (18401:184). (RODGO1:119). (VIÑO:7).
78. **Brancellao, Pazao e Caíño fan o bon viño do Miño.** (AGUIRRE:44). O colector escribe *Pozao i Cariño* que son obvias erratas de imprenta. Eladio Rodríguez define o *Caíño pazau o pazao* como "uva tinta de granos muy gruesos, que es menos agrídulce que el *caíño* y se cultiva también en el Ribeiro de Avia". *Pazao* fai relación ó substantivo común *pazao* ou a algúns dos topónimos *Pazo* ou *Pazos* que hai no Ribeiro.
79. **O moscatel non vai ó pichel.** (RIVAS:98). *Pichel* éra un tipo de vaso para beber, moi típico de Santiago (por iso lles chaman *picheleiros*). O moscatel é un tipo de uva foránea de mesa, que se comía e non se utilizaba para facer viño.

Sorpréndeme que ese viño de tanta calidade leve o nome de caíño, porque lembra a palabra *caíneza* que significa 'miseria', pero podería ter que ver con caíño, que designa o dente canino e que podería estar na razón da agulla dese prezado viño.

80. **A agulla do bo viño, a calquera quenta o fuciño.** (23911:216). (23911:205).

A cepa caíña é moi delicada e moi sensible ás condicións atmosféricas, polo que é moi frecuente que logre o froito un ano si e dous non. Isto fixo que, contra 1930, os paisanos a arrincasen en diversas zonas da provincia de Pontevedra, en beneficio doutra máis resistente (o catalán)³⁷, que é un híbrido de produción directa e que aínda hoxe é estimado para a elaboración de augardente tradicional; e quedan, maiormente na provincia da Coruña (maiormente Betanzos) cepas do chamado *viño romano*³⁸. Ningunha destas variedades acadou presenza no refraneiro, que sempre se refire xenericamente á boa cepa:

81. **Da boa cepa, o bon viño.** (VAZSACO1:61,1426). Partindo deste principio de sentido común, derivan refráns xenéricos, que equiparan a cepa á nai da moza coa que un home debe casar; só se perciben variacións dialectais (*nai / mai; vide / vidra*), léxicas (*viña / cepa*) mentres que o verbo é sempre *prantar* fóra duns poucos casos do actualmente normativo *plantar*.
82. **Da boa nai busca a filla e da boa cepa pranta viña.** (CARRA4:12.03.1908). (RODGO3:12). (CAJARA:89). (VIÑO:37). (MOREI2:44). (CONDE:180). **Da boa mai busca a filla e de boa cepa pranta a viña.** (VAZSACO1: 381,9478).
83. **De boa nai busca a filla; e da boa cepa prant'a viña.** (CARU:17.11.1888). (GOLPE:10).
84. **De boa nai busca a boa filla e de boa cepa planta a viña.** (CARRA4:28.03.1908). (VAZSACO1:381,9479).
85. **De boa nai busca a filla; de boa cepa planta a viña.** (23911:170). (23911:252).

³⁷ <http://www.farodevigo.es/portada-arousa/2013/08/07/anos-70-catalan-general-mejor/857201.html>

³⁸ <https://blancolexitimo.wordpress.com/2011/12/03/vino-romano-o-el-vino-con-sabor-a-fresa/>

86. ***Da boa nai busca a filla, e da boa cepa pranta a vide.*** (SACO1:219). (SACO2:311). (RISCO-18). (ALVAG:13). ***De boa nai busca a filla e de boa cepa pranta a vide.*** (VALLA7:400). (VAZSACO1: 381,9480). (13702:126).
87. ***De boa nai busca a filla, e de boa cepa planta a vide.*** (CASAS1:31).
88. ***Da boa nai busca a filla e da boa cepa pranta a vidra*** (IGLE: 209). ***Da boa nai busca a filla e de boa cepa pranta a vidra.*** (VAZSACO1: 381,9478).

3.7. Viticultura. Os tres tipos básicos

Antonio Casares sinalaba a mediados do século XIX que en xeral os viñateiros galegos repiten a técnica que herdaron dos seus pais, observando tamén o que ven que lle dá resultado a un veciño cando innova. Casares sinala como tipos básicos, a viticultura que hoxe chamamos heroica (da Ribeira Sacra, p. ex.), a cepa rasa, o espaller e o emparrado.

Encontra a *cepa rasa* (tronco de 3-6 cuartas, deixando medra-las varas) nos vales de Lemos, Quiroga, Valdeorras, Monterrei, Amandi e, sorprendentemente, O Salnés. O *espaller* (tronco máis alto e atando os brazos a un *galleiro* (estaca ramificada da altura dun home) ou a un varal sostido por postes (cordón) encóntrao en Quiroga, Valdeorras e Monterrei. O sistema de *parra* encóntrao nas ribeiras do Miño, Avia, Ulla e Salnés (Casares: 16).

3.8. Viticultura. Un prontuario de urxencia para empezar

O inverno trae a parada vexetativa da cepa. A cepa remata de acumular reservas, retráese a circulación do zume que extrae do solo a través das raíces e prodúcese unha parada vexetativa. É ben sabido que a cepa quere as súas abundantes horas de sol, non quere xeadas nin pedrazo pero quere a súa necesaria cantidade de humidade e esa humidade quere no inverno cando agroma o froito e tamén antes de empezar a pintar.

89. ***Dixo a cepa cando falou: ‘Poda no xaneiro, vendima no sombreiro; poda en marzo, vendima no reghazo; quen non bima non vendima; cávame en abril e sáchame en maio, que xa che pagharei o teu traballo; quen non sulfata i-azufra, cubas nin tinalla escusa’.*** O informante explica que en xaneiro a xeadada tolle as cepas. (36507:463). Debo anotar que esta é unha das dúas paremias que coñezo que mencionen a intervención do sulfato nas viñas. O feito de que apareza no final do refrán e que a rima sexa menos perfecta parece indicar que é unha ampliación moderna da paremia inicial.
90. ***Dixo a cepa: ‘Poda no xaneiro, vendima no sombreiro; poda no marzo, vendima no regazo; cava no abril e renda en maio, que xa che pagarei o teu traballo’.*** (36507:463).

Velaí varios exemplos de como o refraneiro humaniza a viña e faina falar e prometer boa vendima, se o labrego a sabe tratar ben. Moitos labregos non saben que esta é unha figura retórica que os entendidos chaman prosopopea pero crérona como artistas e úsana como artistas.

Da cava, labor delicado, hai un estraño refrán que non sei interpretar:

91. ***Home grande ponte na viña que, anque non caves, fas cuadrilla.*** (VAZSACO1:437,11204). ***Home grande, ponte na viña, se non cava fai cuadrilla.*** (21007:23A). ***Home grande, tente na viña; anque non caves fas cuadrilla.*** (21007:702).
92. ***Home pequeno tenta na viña.*** (CARU:23.11.1888). ***Home pequeno tente na viña que, aínda que non caves, fas cuadrilla.*** (ALVAG:17). (VIÑO:353). (CARRA4:13.05.1908). (SACO1:222). (RISCO-18). (43920). ***Home pequeno, tente na viña, que, anque non caves, fas cuadrilla.*** (SACO2:346).

3.9. Viticultura. Primeiros traballos do ciclo anual. A gabia

O ciclo da produción de viño ten dous ámbitos: a atención á cepa (viticultura) e a atención ó viño (vinificación). A atención á cepa é anterior pero só na teoría, porque, cando xa están en marcha os traballos da vinificación, deben reiniciarse os traballos de atención á cepa para un ciclo anual seguinte.

O primeiro traballo é a gabia. Consiste en abrir buratos dun metro cadrado para cada cepa que se vaia plantar e deixalos a airear unhas semanas e nos que, antes de planta-lo bacelo, botouse toxo vivo con terra solta enriba (RIVAS: 109)³⁹ ou esterco. E por riba desa terra solta plántanse cepas novas ou baceiros. Este traballo, segundo aconsella o refraneiro, debe facerse entre outubro e novembro, curiosamente cando se empeza a proba-lo viño tinto.

93. ***En outubro a terra esterca e cubre.*** (CONDE:177).
94. ***Polos Santos, gabea as cepas.*** (BOUZA3:59) (CASAS1:23).
95. ***Planta a viña en Santos e terá un ano de adianto.*** (43815:153).

Esta plantación anticipada busca aproveita-la humidade do inverno e é propia de zonas algo cálidas; nas frías é máis común plantar na primavera para evitar que as xeadas queimen os baceiros.

3.10. Viticultura. Idade da viña

Relacionado co anterior está unha consideración moi presente na experiencia do refraneiro. Como se irá vendo, sacar adiante unha boa cepa -e non digamos unha boa viña- require moita atención e cariño ás cepas. Algúns viñateiros fálalles ás cepas tódolos días, tocándoas e lembrándolle-lo seu historial e as esperanzas que nelas teñen; e están convencidos de que elas á súa maneira responden a ese agarimo. Disque hai experimentos feitos de forma sistemática (falándolles e sen lles falar) e que indican que algunha sensibilidade hai nas plantas ó cariño con que as tratamos.

³⁹ Elixio Rivas di: "O viñado, o mesmo cás searas, son de primeiras monte britado a terrón, onde achairada unha mínima banda na fragosidade, se chantan *escallos* de videira, *baceiros*, que axiña enraizan. Pronto a mesma plantación, o conxunto, pasou a denominarse *bacelo*; bacelo é unha plantación nova de vides de cepa. A boa postura, a que mellor lle vai à uva, é ò mediodía, que madura ben e colle grados" (RIVAS:109).

Consecuencia do anterior é que a mellor viña é a vella e diso o refraneiro ten por toda Galicia exemplos coincidentes: a viña ideal é a que se recibiu en herdanza e, a ser posible, a que plantou o avó.

96. *Casa labrada e viña herdada*. (39011) (43310).⁴⁰(VIÑO:345).
97. *Casa, labrada; e viña, mercada ou herdada*. (RODGO1:512).
98. *Casa, de pai; viña, de avó; e oliveira, de bisavó*⁴¹. (RODGO1:512). (VIÑO:344). (MOREI1:111) Este informante engade esta explicación: "Pola produción, pois a oliveira produce moito máis se foi prantada xa polo bisabó".
99. *O vello pon a viña, o mozo a vendima*. (RIVAS:80). Rivas Quintas explica porque sempre os pais miran tanto ou máis polos fillos que por eles mesmos e engade que no caso da viña "é pequena a agarda, que ós tres anos xa está dando froito; o refrán debe de ser máis ben copia do referente ó castiñeiro, cuia vida é multiseccular pero que polo mesmo tarda cincuenta anos en dar unha colleita que xa represente algo. Entón claro, o que planta, que terá 20 ou máis anos, o que fai é plantar pra fillos e netos e longa xaramea, pero non pra sí. ¡Beneméritos devanceiros que nos deixaron hai centas de anos tales soutos!".
100. *O vello pranta a viña e o vello a vindima*. (RODGO3:420). *O vello pranta a viña i o vello a vindima*. (VIÑO:368). *O vello planta a viña e o vello a vendima*. A viña axiña dá froito; non é coma as nogueiras ou as oliveiras. (34401:85).

Pero tamén hai outro refrán que di

101. *Para viña vella, amo novo*. (RODGO3:420). (VIÑO:370).
102. *A viña vella quer amo novo*. (VAZSACO1: 437,11204).(VIÑO:341). *A viña vella quere amo novo*. (RODGO3:420). (34401:85). Boto en falta unha explicación convincente pero posiblemente sexa que, os primeiros anos dunha cepa, requiren mans especialmente expertas para encamiñala ben.

Poida que á luz deste haxa que interpretar estoutro refrán estraño:

103. *A viña e o poldro, que os críen outros*. (RODGO3:420). (VIÑO:339). *A viña e o poldro, que o críen outros*. (VAZSACO1: 839,22847).

De non ser así, a viña ideal é a que un plante, porque será quen mellor a coide e sempre terá unha dimensión proporcional á capacidade que o plantador ten de coidala con xeito.

104. *Casa, a que morares; terras, as que vires; viñas, as que prantares*. (RODGO1:512). (VIÑO:343). *Casa, a que morares; terras, as que vires; viñas, as que plantares*. (LOPTA1:62).
105. *Casa, a que vivas; terras, as que labres; viñas, as que prantes*. (RODGO1:512). *Casa, a que vivas; terras, as que labres; viñas, as que plantes*. (23911:227).

⁴⁰ 31919 di viña *herbada* pero pode ser unha errata da transmisión gráfica.

⁴¹ O texto di *abó, bisabó*, grafías habituais no tempo de Eladio Rodríguez.

106. *Casa, na que vivas; viñas, das que bebas; rendas, as que poidas; terras, as que vexas.* (VIÑO:346).

107. *Casa, na que vivas; viña, da que bebas; rendas, as que poidas; terras, as que vexas.* (RODGO1:512).

Os anteriores refráns, verdadeiros tratados de economía campesiña galega, permítennos entender correctamente o seguinte:

108. *Casa, viña e poldro, fúgano outros.* (RODGO1:512) (VIÑO:349).

Non se trata, polo tanto, de menosprezar ese traballo de construción e cría senón, pola contra, de valorar debidamente a consolidación que implica estar xa feito por xeracións anteriores.

En calquera caso,

109. *A viña, o que non a ten, non a vendima.* (VAZSACO1:789,21156).

3.11. Viticultura. Xaneiro

Rivas Quintas fai unha fina observación que explica moi ben non só todo o material paremiolóxico que segue senón de qué tipo é a actividade produtiva que estamos comentando. Di así:

O labrego é un 'home do tempo'. O viticultor é un labrego, anque especializado, e polo tanto está sempre pendente do ceo, porque o tempo estacional, temperado polo atmosférico, é o que dá a pauta nos distintos traballos que no viñado se levan a ramo. É a Natureza quen manda e o acerto depende de ouservalo, entendela e seguila. Daí que sexa tan abondoso o refraneiro do tempo, as cábalas feitas con máis ou menos tento (RIVAS:59).

O primeiro que nos lembra o refraneiro ten que ver coa boa administración do que se acumulou do traballo agrícola do ano anterior:

110. *Ano novo e viño novo non manteñen.* (CARRA4:26.01.1908). (DRAG1:178). (RODGO1:178). (VIÑO:15). (VAZSACO1:49,1116).

O refraneiro, que non sinala nada especial para o mes de decembro, tampouco di grandes cousas de xaneiro. Neste mes non lle veñen mal as choivas ás cepas.

111. *Chuvias en xaneiro, enchen cuba, tinalla e graneiro.* (VAZSACO1:88,2146). Evoca o refrán *A choiva de xaneiro fai o palleiro* (VAZSACO1:86,2100).

112. *Se chove por san Antón abade, pon as cubas no fumeiro e, se non chove, ponas no canteiro.* (43920). Boto en falta unha explicación convincente.

113. *Se trona en xaneiro sube as cubas ó fumeiro.* (11806) (VIÑO:270). (35401). *Se trona no xaneiro sube as cubas ó fumeiro.* (VAZSACO1:95,229). Aínda que, como veremos, con moita frecuencia o refraneiro chama viño xa ós acios e algunha vez ás cepas, neste caso

coido que se refire ó viño do ano anterior que está xa na adega, porque a cepa neste mes está, como queda dito, no seu letargo biolóxico e en nada lle poden afectar os tronos.

114. ***Para vendimar co sombreiro, téis que podar no xaneiro.*** (11806). (39011). (43220). (43310). (43815:150). (44307). (44357). Algúns pensan que cómpre podar cedo para recolle-lo viño cedo; pero vendimar no sombreiro e non nun cesto (que é o habitual) parece indicar escasa vendima: polo tanto este refrán parece cualificar de prematura a poda de xaneiro.
115. ***Poda de xaneiro, vendima no sombreiro.*** (RIVAS:59).
116. ***Para a sardiña, brasa de carozo ou viña.*** (DIAZ). Este refrán lembra unha derradeira utilidade dos restos da poda das viñas.

3.12. Viticultura. Febreiro

117. ***En chegando o san Brais pon pan e viño na alforxa, que día non faltará.*** (VIÑO:183). (11806). ***Ende chegando o san Bras, pon pan e viño na alforxa, que o día non faltará.*** (RODGO1:389). Os días xa van medrando e os arrieiros (antigos transportistas con bois ou mulas) teñen máis horas de luz para se desprazaren.
118. ***Febreiro uvas dá, si non as dou, xa as dará.*** (000106). (18706) ***Febreiro uvas dá, si n'as dou, xa as dará*** (VAZSACO1:104,2474).
119. ***Se chove o dezasete de febreiro pon as cubas ó fumeiro.*** (43920). Descoñezo cal pode se-la explicación deste refrán pero quizais teña que ver co seguinte.
120. ***Auga de febreiro derrama o viño.*** (CONDE:186). Explica que o exceso de choiva en febreiro afoxa as cepas.

3.13. Viticultura. Marzo

Marzo é xa un mes forte na viticultura, porque a terra acorda do seu sono. En marzo empeza a primavera e a cepa reinicia o movemento interior do zume, que levará en diferentes momentos a que aparezan os botóns, as follas, que se produza a esfarna (floración e polinización). Na primavera a terra xa dá os primeiros indicios do que poderá se-lo froito, é dicir, de como será a anada, aínda que os viñateiros saben que, como mínimo, ata san Pedro (29 de xuño) o viño ten medo.

3.13.1. Uva que nace en marzo

O refraneiro dá a entender que as uvas que agroman en marzo son prematuras, porque detrás veñen meses de meteoroloxía complicada e moitas poden malograrse. Lémbrese que un refrán agrícola moi común é que *Inverno quente trae o demo no ventre*.

121. ***O viño que nace no marzo lévao a vella no regazo.*** (27003:130). ***O viño que nace no marzo lévaio a vella no regarzo.*** "Regarzo" é o regazo, o colo. (21007:1327).
122. ***O viño de marzo lévao a vella no regazo.*** (SOBREIRA:472).
123. ***O viño de marzo lévao a vella no regazo, i-o de abril enche o barril.*** (VAZSACO: Chantada).

124. **O viño de marzo, lévao a vella no regazo, o viño de maio, pouco e malo, o d'abril, moito e xentil.** (SACO2:343).

¿Que significa *levar no regazo o viño* (é dicir, a uva)? Significa que vai ser pouco, porque esa uva nace algo antes de tempo, prematura, e aínda a poden leva-las xeadas que probablemente acabarán vindo semanas máis tarde. Pero aínda pode haber situacións peores, porque *no regazo* noutros refráns oponse a *no sombreiro*, que, por lóxica, aínda significa menos cantidade de viño. Lembremos que outro refrán di *Inverno quente trae o demo no ventre*.

3.13.2. A poda e a rodriga ou ata

A cepa precisa reduci-la extensión das varas que criou no ano anterior, porque se esgotaría. E por iso hai que podala tódolos anos.

Coma no apartado anterior, algúns refráns simplemente indican que na viticultura hai que atinar co tempo axeitado para os traballos e o viñateiro non se debe precipitar. En Barbeirón (Sobrado de Trives) din que *Os vellos camiños fixoos un burro coa cadea arrastro*, porque, como os burros nunca soben ós montes en vertical senón en relanzo buscando a menor pendente, a cadea arrastro ía deixando o perfil do novo camiño para os enxeñeiros (36011). Do mesmo xeito este informante di que

125. **A poda inventouna un burro.** A explicación é que, como tiña fame, comía as follas e deixaba a parte de atrás das cepas que é a mellor para que aparezan novos gomos e a cepa non se envicie. (36011).

Pero Elixio Rivas di que a poda nas froiteiras é coma unha intervención cirúrxica prá que cómpre saber e ter experiencia. Cada videira, coma cada árbore froiteira é un caso particular, que o podador ten que saber solucionar de por si. É polo que di o refrán:

126. **Cáveme quen queira, pódeme quen seipa; bímeme calquera, cóideme quen xeito teña. Cáveme quen quixer e pódeme quen souber.** (RIVAS: 68).

No primeiro no que hai certo consenso é en podar coa lúa no mingunte, porque din que, se se podan as vides na forza da lúa (chea ou nova), o zume da cepa está arriba e a cepa sangra de máis e empobrécese (RIVAS:68).

O prof. Antonio Casares dicía en 1843 que “la poda se hace generalmente en los meses de Enero i Febrero, raras veces despues de la vendimia” (CASARES 1843:16). Esta é a doutrina que se recolleu en Lourenzá e no Bierzo:

127. **Se queres ter a viña moza, poda coa folla.** Despois da vendima e antes de lle cae-la folla, ó final do outono; recollido en Tiagonce (Lourenzá) (RIVAS:68). **Si *quieres a viña vella tornala moza, poda na folla.** Este refrán do Bierzo di que unha maneira de remozar cepas vellás é podalas cando aínda lles queda un pouco de folla. (60023:82).

Coherente con isto é o que vin en xaneiro de 2016 en Valdepeñas: a case totalidade das viñas estaban xa podadas.

Aínda que en zonas do interior a poda se fai en xaneiro coa lúa en abalo (en Pesqueiras, O Saviñao) ou na lúa vella (no Coutiño, Parada do Sil) (RIVAS:68), o refraneiro parece dicir que antes de marzo toda poda é prematura, porque nunca faltan as xeadas e, se xa se fixo a poda, hai cabezas da cepa que secan. Por iso, e de maneira gráfica, o refraneiro di que podar en xaneiro é vendimar no sombreiro ou nunha pandeireta e ridiculízao chamándolle *vendimar coa chaqueta*.

128. ***Poda en xaneiro, vendima no sombreiro.*** (ALVAG:49). (CARRA31:121). (CARRA34:13). (RODGO3:161). (VAZSACO1:731,19517) (11806). (44918:463). (34401:85).

129. ***O que poda no xaneiro, vendimará no sombreiro.*** No recogerá cosecha. (TABOA2).

130. ***Quen poda en xaneiro, vendima no sombreiro.*** (15601).

Vendimar no sombreiro ou, como os refráns da epígrafe anterior, *no regazo* é vendimar moi pouca cantidade, porque o normal é vendimar botando as uvas en cestos, en plural. Hai outro refrán que expresa esta mesma idea pero dunha maneira máis literaria:

131. ***O que poda coa chaqueta leva as uvas nunha pandeireta.*** Velai unha graciosa metonimia: *podar coa chaqueta* quere dicir podar en tempo moi frío, cando fóra da casa cómpre andar abrigado coa chaqueta: polo tanto, significa podar en xaneiro. Metonimia, porque *chaqueta* representa aquí “a época en que vai frío”: tanto *chaqueta* como *época en que vai frío* pertencen ao mesmo dominio conceptual, hai entre ambas unha relación de contigüidade (algo así como efecto, *poñer chaqueta*, pola causa, época de frío)⁴². Polo tanto estamos ante unha metonimia. *Leva-las uvas nunha *pandereta* quere dicir que non vendimará en cestos, senón nunha pandeireta, é dicir, collerá poucas uvas. Este refrán insiste, polo tanto, na importancia dunha poda correcta, concepto que inclúe facela no tempo axeitado: e ese tempo non é cando vai aínda moito frío, como se verá nos refráns seguintes. (21007:1228).

En Galicia a doutrina común é a contraria: marzo é o mes de podar.

132. ***O que poda por marzo vindima no regazo.*** (000110). ***O que poda por marzo, vindima no regazo.*** (VALLA7:585). (ALVAG:49). ***O que poda por marzo, vendima no regazo*** (23911:172). (45605). (99845605: “vindima”).

133. ***Poda en marzo, vendima no regazo.*** (CARRA34:14). (34401:85). (RODGO3:161). (11806). (CARRA31:126). ***Poda en marzo, vendimia no regazo.*** (GOLPE:16). ***Poda en marzo: vindima no regazo.*** (VIÑO:457).

134. ***Vindima no regazo aquel que poda en marzo.*** (VIÑO:480).

135. ***Quen en marzo non poda a súa viña, perde a vendima.*** (44914). ***Quen en marzo non poda a viña, perde a vendimia.*** (Jacinto del Prado) (VAZSACO1:731,19522). ***Quen en marzo non pode a súa viña perde a vendima.*** (VIÑO:470). ***Quen no marzal non poda a súa***

⁴² Eu non excluíría que *podar coa chaqueta* tivese algunha connotación de “acción propia de señoritos”, porque ata tempos recentes a chaqueta era unha peza de roupa propiamente urbana. De ser así, *podar coa chaqueta* implicaría realizar unha acción propia de quen descoñece todo dese traballo no que se mete.

viña perde a vendima. (43815:151). **O que en marzo non poda a súa viña, perde a vendima.** (RODGO3:161) (VAZSACO1:731,19510). (11806). (21007:1146). (21112:21). (34401:84). **O que en marzo non poda a súa viña, perde a vendimia** (23911:168). (23911:140). **O que en marzo non poda a súa viña, perde a vindima.** (VIÑO:448). (TABOA2). **O que en marzal non poda a súa viña, perde a vendima.** (21112:21). **O que en marzo non poda a viña, perde a vendima.** (RIVAS:59).

136. **A viña de bo amo pódase en marzo; a do ruín, pódase en abril.** (RIVAS:68)⁴³. **A viña de bo amo pódase en marzo.** (34401:85). (RODGO3:420)⁴⁴. **Coida de podar en marzo, que o que poda en abril é ruín.** (CONDE:182).

Ora ben, a poda é cousa delicada que debe facer unha man entendida. En primeiro lugar, a poda require atención específica a cada cepa: non se trata de demoucar ás tolas, por tamaño, senón por onde indica a vitalidade particular de cada cepa. Escribía Casares:

[...] *a las cepas dispuestas en emparrado, ó en galleyros se les dejan dos ó tres varas, á veces una sola, segun la fortaleza de la planta: á las rasas una vara ó dos i algunos pulgares de dos ó tres yemas, que llaman cotonos: en el valle de Monterrey solo dejan pulgares* (CASARES 1843:16).

Todo isto require calma: a poda é, polo tanto, unha operación que require atención e tempo.

137. **Viña que non se poda *despacio dará poucos e ruíns acios.** (34401:85). (RODGO3:420). (VIÑO:481).

138. **Se podas as vides curtas, terás vendima larga.** (RODGO3:161). (34401:85). (MOREI1:152). **Si podas as viñas curtas terás vindima larga.** (VIÑO:473).

139. **Vara e cotón viño a montón.** (SOBREIRA-M:128). (SOBREIRA-P:267) *Podar de algodón é poda-las cepas deixando varas pequenas: é un tipo de poda tradicional* (GARCÍA DE LA TORRE (1962-1981), (DÍAZ 2011: 23)⁴⁵. Deixar vara grande fai que a cepa se encha de acios pero acaba coa cepa; esgótala, porque, como di Manuel Rodríguez (36011): “deixando que a *sabia vaia adiante, chúpalle do ámago á cepa, chúpalle a sabia toda á cepa; e seca a vara atrás. Cotón é o gomo ou cabeza que queda na cepa, cando se poda e moitos viñateiros déixanlle dous cotóns. A poda debe deixar só dous ollos e o morto (o morto é o primeiro ollo despois da poda anterior): deste xeito, a *sabia chega só ós dous ollos. Canto máis atrás estea a vara, máis chupa e máis dá”(36012).

A poda require, en consecuencia, unha man experta. Por iso algúns refráns danlle a palabra ás propias cepas e elas din o seguinte:

⁴³ D. Elixio Rivas dá a entender que este refrán é das Rías Baixas.

⁴⁴ Resultame estraña a versión dun informante (11806): *A viña do bo amo, pódase en maio, a viña do ruín pódase en abril.* Sospeito que *maio* é un erro de transcripción por *marzo*.

⁴⁵ <http://www.medioruralemar.xunta.es/fileadmin/arquivos/publicacions/Viticultura/files/assets/basic-html/page23.html>

- 140.-“**Pódeme quen seipa e áteme quen queira**” -díxolle a viña ó labrego. (RODGO3:161), (34401:85). (VIÑO:460). “**Pódeme quen saiba e áteme calquera**” -díxolle a viña ó labrador. (40006:22,352). “**Pódeme quen seiba, e áteme que queira**” - dixo á viña ao labrador. (GOLPE:16). **Pódeme quen seipa e áteme quen queira, díxolle a viña ó labrego.** (RIVAS:68). “**Pódeme quen sepa, e áteme calquera**” - dixo a viña ó labrador. (ALVAG:26).
- 141.**O que non sabe podar non sei para qué vai á viña.** (RODGO3:161). (VIÑO:450). (MOREI1:152) (34401:84). **O que non sabe podar, non sei qué díaño vai faguer ó viñal.** (RIVAS:68).

Destes dous refráns dedúcese que a poda é unha operación que require máis coñecementos técnicos cá ata, aínda que haxa un pouco de hipérbole en que calquera pode atar, porque a dirección en que se ata a punta da cepa podada e a tensión da atadura teñen tamén as súas normas. Pero as hipérbolotes forman parte do sistema literario das paremias e, polo tanto, non pode ser tomada ó pé da letra. Sempre me sorprende como os viñateiros plantan vimbeiras nas estremas e ó pé dun rego de auga, como as coidan, con que arte preparan os vimbios para atar e tamén a rapidez con que, cando podan, realizan arredor da cepa un nó que a asegura contra a forza do vento dándolle unha orientación que favoreza a maior captación de sol pero deixándolle a folganza exacta para o previsible engorde. Dado que o atado tradicional se fai con vimbios, enténdese que a natureza (ou o refraneiro) establece tamén unha sincronía entre a fartura de vimbios e a fartura de viño:

- 142.**Ano de vimbios, ano de viño.** (23911:177).

Pero debemos estar atentos a que o refrán é un xénero literario, non un teorema matemático e, polo tanto, estes paralelismos indican tendencias, non certezas.

Marzo é o mes de corta-los vimbios con que se atan as cepas e con que se fan os banastos de apaña-la uva. Así di o refrán:

- 143.**Se queres ter bo banastro, corta os vimbios no mes de marzo.** (RIVAS:74).

Casares consérvanos tres nomes: *a ata* (voz común), *a entorta* (propia de Lemos, Quiroga e Salnés) e *a arxona* (propia de varios puntos da ribeira do Miño). Faise con vimbios ou con xuncos secos, asegurando a cepa ó emparrado ou, se é rasa ou espaller, asegúrase a un dos paus que se espetan preto dela. Casares di que en Lemos e nas Mariñas cando as cepas estaban fortes e robustas, non as ataban; pero que en xeral en Galicia os viñateiros gastan bastante diñeiro en manter en bo estado as varas (xeralmente de castaño) ás que se vai atar a cepa.

- 144.**O que co demo ata a viña, co demo a vendima.** (33903).

- 145.**Pra que sea bon o viño, hai que atalo de novo.** (VAZSACO1:78,1882).

Elixio Rivas define a *rodriga* como “a laboura de espetarlle estacas de madeira ás cepas, atando cotos, bicadas e vidras e guiando os sarmentos pra máis e mellor produción. Atanse con vimbios ou vimios, con rafia ou xuncos (O Ribeiro). Non sei qué haberá de

certo no dito: *Ano de vimio, ano de viño*, pero o certo é que sen vimio non se arrenxaría o viñador no seu traballo" (RIVAS:74).

3.13.3. A cava, escavona, bima, renda e montea

Escribía Casares estas interesantes noticias:

En toda Galicia se da á las viñas en Mayo ó Abril una labor llamada caba: valiéndose para esta i las demas de igual clase de la azada ó del ligón: una segunda, conocida en el Rivero como vimia, i en los demás puntos como renda, se practica en los meses de Junio y Julio. En el valle del Salnés dan generalmente tres labores á las viñas, i algunos propietarios cuatro, distribuidas en los meses de Marzo, Mayo, Agosto i Noviembre. En las Mariñas tres labores, una en Febrero, que denominan escabona, otra en Mayo, caba: y la última en Junio ó Julio, montea. En los valles de Monterrei, Quiroga i Valdeorras dan tan sólo una caba á las viñas en el mes de Mayo, práctica que desgraciadamente han adoptado en estos últimos años algunos propietarios indolentes, que creen aumentar de este modo sus utilidades, disminuyendo los gastos del cultivo (CASARES 1843: 17).

146. **O que co demo cava a viña, o demo lla vendima.** Quen con xornaleiros lacazáns a cava, non encontrará colleita. (21007:1116). (VAZSACO1:288,7081).

147. **O que co demo cava a viña, o demo lla vendimia.** (VAZSACO1:288,7081). (CARU:27.12.1888). **Quen cava co demo a viña, co demo a vendima.** (RODGO1:529). (RODGO2:34). (BOUZA3:77). (FRAGUAS-GEG: 8,244). **Quen co demo cava na viña, co demo a vendimia** (23911:160). **Quen co demo cava a viña, co demo a vindima.** (SACO1:229). (SACO2:325). (ALVAG27). (VAZSACO1:289,7089). (VIÑO:371).

Como se ve, marzo é o mes de grandes traballos: cómpre cava-las viñas e podalas. Algúns refráns engaden ás tarefas deste mes a poda e maila ata das cepas pero veremos que outros refráns distribúen as tarefas de maneira diferente, reservando algunhas para máis adiante:

148. **Por marzo a cava, por marzo a poda, por marzo vólvese a viña toda.** (11806). (RODGO2:597).

149. **En marzo podar e cavar, se queres colleitar.** (21007:1146).

150. **Si non das á viña a renda, a primeira non a perda.** (VIÑO:475). **Si non das á viña a renda, a primeira non a perda.** A primeira cava chámase simplemente *cava* e a segunda chámase *renda* ou *bima*. Este refrán insiste en que, en caso de necesidade, podería falta-la segunda cava, pero nunca a primeira. "Si no das á la viña, la segunda cava, que la primera no la pierda". (ALVAG:29).

151. **Sementa cedo e poda tardío e collerás pan e viño.** (RODGO3:324).

152. **Poda tarde e sementa temperán: collerás uvas e gran.** (34401:85). **Poda tardeiro e sega temperau: collerás uvas e grau.** (VIÑO:391). (MOREI1:152). **Poda tardeiro e sementa temperán, collerás uva e gran.** (VAZSACO1:731,19521) (RODGO3:161)

153. *Túa viña alabada: en marzo a poda, en maio a cava.*

Como se ve, este refrán garda a cava para maio. Pero a maioría insisten en que, de non podar en marzo, pérdese a vendima; dito así, en negativo, o aviso do refraneiro é máis insistente.

3.13.4. A meteoroloxía de marzo: tronos e sol

A meteoroloxía empeza a da-los primeiros indicios de como pode se-la anada. O característico de marzo é a meteoroloxía forte e cambiante (*pola mañán, cariña de rosa; pola tarde, cara de can*) ou ó revés (*Marzo marceiro: pola mañán, cara de can; e pola tarde, falangueiro*). Os tronos de marzo traen vento tan forte, que algúns refráns recomentan ata-los palleiros para que non os leve; pero os labregos din que son no seu tempo, porque, aínda que traian moito vento e mesmo pedrazo, as viñas aínda non agromaron e porque, se tal acontece, adoita dar paso a un abril chuvioso e a un maio pardo, que é o ideal para toda a agricultura e por iso se di que abril e maio son as chaves do ano. Un marzo así tamén é bo para a viticultura.

154. *Cando os primeiros tronos son en marzo, apreta os aros da cuba con un mazo.* (VAZSACO1:107,2554). (23911:173)

155. *Os tronos de marzo apretan a cuba cun mazo.* As tormentas deste mes son precursoras dunha boa anada de viño. (VAZSACO1:116,2752).

Nestas dúas variantes hai unha exquisitez estilística. Sorprende como do normal *Se na natureza pasa isto, ti fai aquilo*, que é o que convén, o refraneiro pasa a unha variante diferente *a natureza fai aquilo que convén*. É dicir, a forma *Se trona en marzo, ti apreta os aros da cuba* convértese en *Os tronos apretan os aros da cuba*. Pero o máis exquisito é que os labregos galegos, sen iren nunca a unha aula de estilística, crearon isto, repíteno cando vén ó caso e mantéñeno vivo. Baixo unha capa pobre hai un bo artista. Porque a arte vai dentro.

Pero sigamos. Marzo tronado é un bo precursor se alterna con horas de sol:

156. *Cando hai auga e sol en marzo aparella as cubas e o mazo.* (TABOA2). (RODGO2:596). (VIÑO:257). (11806).

157. *Cando trona en marzo, aparella as cubas e o mazo.* (RODGO3:390). (VAZSACO1:22255).

158. *Cando trona en marzo, prepara cubas e arcsos.* (60023:23).

159. *Se no marzo ves tronar, prepara cubas e lagar.* (23911:178) (23911:140) (35401). ***Se no marzo ves tronar, porpara cubas e lagar.*** (VIÑO:269). ***Se no marzo ves tronar, arromba cubas e lagar.*** (11806). ***Si en marzo oies tronar, pon as cubas a remollar.*** (Baralla). ***Si en marzo trona, pon as cubas a remollo.*** (As dúas variantes recollidas en Baralla) (VAZSACO1:2762). Poñer a remollo as cubas é algo que se fai en agosto e setembro, para que as doelas inchen e deste xeito aumente a estanquidade dos recipientes.

160. *Auga e sol en marzo, aparella as cubas e o mazo.* (23911:141).

Contrario parece se-lo prognóstico destoutro refrán:

161. *Auga e sol, para as froitas, lagarto; para as viñas, pulgón.* (RODGO1:280). *Auga e sol: pra as froitas, lagarto, pra as viñas, pulgón.* (VIÑO:415). *Auga e sol, prá s viñas é pulgón.* (23911:181).

3.14.1 Tronadas en xeral

Aínda que non especifica o mes, hai un refrán xenérico con sete variantes que, falando dos efectos das tronadas, considéraas beneficiosas na viticultura; pero debe anotarse que está recollido no concello lugués de Pantón e mais nos pontevedreses das Neves, Pontearreas e Salceda de Caselas. Polo tanto, son tronadas ó sur.

162. *Treboada no Miño: pan e viño.* (VIÑO:478). (43920). (RIVAS:59) *Treboadas do Miño, pan e viño.* (23911:176). *Tronadas ó Miño, fartura de pan e viño.* (44914). *Tronadas ó Miño, moito pan e moito viño.* (44914). *Tronos ó Miño, moito pan e moito viño.* (VAZSACO:2033. Recollido en Loureiro, Cotobade). *Tronos para o Miño, moito pan e moito viño.* (FRAGUAS-GEG: 26,122). *Tronou no Miño ano de pan e ano de viño.* (43403). Dado que o Miño atravesa Galicia de NE a SO, para podermos valorar este refrán, cómprenos anotar que as diferentes variantes citadas proceden do concello lugués de Pantón (o Miño cáelle ó oeste), e nos pontevedreses de Cotobade (o Miño cáelle lonxe ó SE) e As Neves, Pontearreas e Salceda de Caselas (O Miño régaos polo S.): polo tanto *Miño* aquí parece estar só para rimar con *viño* e, nese caso, o que parece dicir este refrán é que as tronadas de marzo (de marzo) adoitan ser boas para o cereal e para as vides.

3.14.2. Nevadas

163. *Cando a neve pasa ó outro lado do Miño, é bon ano de pan e viño.* (VAZSACO:2033). Anotouse este refrán en Redemuíños (Quintela de Leirado), concello ourensán, e o río Miño quedalle ó noroeste: é dicir, neva na ladeira sur. Non se especifica a que mes do ano se refiren estas nevaradas.

3.15. Viticultura. Abril

3.15.1. Viticultura. Meteoroloxía de abril

A primeira vista, o refraneiro ofrece dúas paremias contraditorias:

164. *Abril frío, moito pan e pouco viño.* (RISCO-18). (FILGU-G36). (RODGO1:21). (GOLPE:5). (VIÑO:406). (11806). (23911:142). (34001). (34501). (34505:155). (36701). (39012). Calendario 'O mintireiro verdadeiro' 1969. (TABOA2). *Abril frío, muto pan e pouco viño.* (39455:356). Obsérvase a firma *muto*, típica da Terra das Frieiras.

Contrario parece se-lo prognóstico destoutro refrán:

165. *Abril frío, pan e viño.* (CARRA32:127). (CARRA34:14). (VIÑO:407). (GEG1:76). (CARRA4:12.01.1908).

A primeira vista un refrán di que, se abril é frío haberá pouco viño, mentres que o outro prognostica o contrario, porque nos refráns meteorolóxicos con verbo elidido estamos

afeitos a sobreentender *produce, trae, é, resulta*. Pero a contradición é só aparente, porque temos unha terceira variante na que o verbo non está elidido (*quere, é dicir, precisa*) e todo se fai transparente, desaparecendo a suposta incoherencia:

166. ***Abril frío quer compango, viño e pantrigo.*** (VIÑO:139). ***Abril frío quere compango, viño e pantrigo.*** (RODGO1:21). (11806). (23911:143).

En definitiva, as dúas interpretacións son certas. É certo que este abril que mata co frío a xente e fai ronca-los porcos, tamén é moi bo para o desenvolvemento das vides e o medrío do cereal (din que enche o celeiro), por iso se di que abril frío trae pan e viño. A segunda interpretación pensa en como combater eficazmente ese frío: con compango, pan trigo e con viño; iso si, con pan abondo e viño pouco, que hai que traballar. Neste segundo uso, abril non trae senón que esixe viño e pantrigo.

Pero hai máis. Algúns refráns din que o inverno non acaba ata que pasa abril pero o ritmo vital das plantas xa está nun momento delicado. Isto exprésao o refraneiro cunha delicada metáfora:

167. ***Marquete, Crucete e Miguelete son os tres arrieiros que levan o viño.*** (43210). A tradición vitícola de Galicia marcou como especialmente perigosos para as cepas as xeadas en días estratéxicos: o 25 de abril (San Marcos: *Marquete*), o 3 de maio (Santa Cruz: *Crucete*) e mailo 8 de maio (Aparición de san Miguel: *Miguelete*) e denomínaos *os tres arrieiros que levan o viño*. Farei tres observacións a este refrán. Primeira, o verbo *levar* aparece aquí usado no mal sentido de “destruír, queimar”. Segunda, o sufixo *-ete* aplicado a un santo é algo irreverente porque ese sufixo aplicado a persoas xa indica a consideración de “persoa algo insensata que fai trasnadas”: é dicir, o refrán dálles a estes tres santos a consideración de “santos que fan trasnadas”. E, terceira, levan ese nome as xeadas neses días exactos pero tamén se consideran responsabilidade deses santos se acontecen nos dous ou tres días anteriores ou posteriores: isto é habitual no uso popular de calquera data que figure en calquera refrán. Como se ve, estamos nunha quincena moi delicada para as uvas: tan delicado coma os primeiros meses dun meniño acabado de nacer.

168. ***Pasou o Miguelete e, en cuanto non veña o Miguelete, o viño está en *peligro.*** (35509:375). Este interesante refrán, recollido no concello ourensán do Pereiro de Aguiar, crea un xogo enigmático (*pasou o Miguelete... veña o Miguelete*). En realidade fala do mesmo santo (san Miguel) que ten dúas festas diferentes: a do 8 de maio e a do 29 de setembro. A do 8 de maio conmemora a súa antiquísima festa da aparición no Monte Gárgano, e a máis estendida (29 de setembro) lembra a dedicación da basílica de san Miguel na Vía Salaria en Roma. A primeira aínda se celebra en Pontedeume; a segunda é a máis común nas 149 parroquias de Galicia que teñen o san Miguel como titular. Ben, pois o que o refrán quere dicir é que os dous *Migueletes* (personificación do principio de maio e do final de setembro) simbolizan a vida das uvas. Velái un refrán que é tamén unha exquisitez⁴⁶.

⁴⁶ A estrutura estilística deste refrán lembra á doutro refrán que di que *San Marcos enxoiña o que son Mateo*

3.15.2. Nota sobre a Pascua

A Pascua é unha festa móbil que, dende o Concilio de Nicea do 325 quedou fixada no primeiro domingo despois da lúa chea tralo equinoccio de primavera. Isto fai que varíe entre o 22 de marzo e o 25 de abril. Algúns refráns un pouco cabalísticos atribúenlle certa importancia ó tempo que faga o domingo de Ramos e mailo domingo de Pascua. Parece difícil que isto teña verdadeiro impacto nas plantas pero en Ourense recolléronse estas variantes:

169. *Ramos mollados e Pascoas enxoitas, ano de pan, de viño e de troitas ~ de froitas.* (RISCO-18). (33903). *Ramos mollados, Pascoas enxoitas; ano de viño, de pan e de froita.* (31607:466).

3.15.3. Traballos de abril

170. *En abril, abona forte, poda curto e ara fondo, xa verás como tes viño e pan abondo.* (11806). *Abona forte, poda corto e ara fondo, xa verás como tes pan e viño abondo.* (23911:167). (43310). (39011). (31910). (44307). (44237:55). *Abona forte, poda corto e ara fondo, e verás cómo tes viño e pan abondo.* Recollido na Braña (Mondoñedo) (RIVAS:68). *Esterca forte, poda curto, labra fondo e xa verás como tes viño e pan dabondo.* (43815:160).
171. *Poda curto e ara fondo, terás pan e viño dabondo.* (43920). (MOREI1:152). (RODGO3:161). (VAZSACO1:731,19515). (VIÑO:456). (34401:85). (TABOA2).
172. *Poda tarde e *sempra cediño; comerás pan e beberás viño.* (VAZSACO1:731,19518).

Con todo, hai un refrán que aconsella podar en maio. Pero debe anotarse que está recollido no concello coruñés da Capela, terra máis setentrional, e hai que lembrar que o viño das Mariñas (de Betanzos) tamén tivo a súa importancia, porque estando á beira do mar tivo facilidades para a exportación.

173. *A viña do bo amo, pódase en maio.* (11806). *A viña do bo amo, pódase e maio, a viña do ruín pódase en abril.* (11806). Resulta algo raro, porque moitos refráns falan ben da uva que nace en abril e de que o viño que nace en maio é pouco e malo. Pero o refraneiro contén experiencias vitícolas de lugares de climatoloxía algo diferente: neste caso, os refráns proceden do concello coruñés da Capela onde a evolución da vide é máis serodia do que é no sur de Galicia e, polo tanto, tamén a viticultura vai máis atrás no tempo.

3.15.4. Viño que nace en abril

A uva producirá o viño e aquí, coma en moitos outros casos, o refraneiro fala do viño para designa-la uva que o produce: é o que se chama metonimia, que designa a causa polo seu efecto. Se, como queda visto, a uva que nacía en marzo se vendimaba no regazo, agora percibimos mellor que o refraneiro consideraba a uva nacida en marzo como

---

molla. Tendo en conta que san Marcos é o 25 de abril e que san Mateo é o 21 de setembro, o refrán está indicando que globalmente a fin de abril empeza o tempo seco e que a final de setembro volven as choivas.

algo prematura. Á uva que nace en abril ponlle outros atributos: arde nun candil (terá a cantidade suficiente de alcohol) e ademais enche as cubas (dará viño abundante). Incluso un refrán xa considera serodía a uva que naza en maio (viño pouco e malo), porque vindo tarde tamén tarda en madurar. Polo tanto, a experiencia vinícola do refraneiro galego apréndenos que abril é o mes ideal para que a cepa rebente e naza a uva.

174. *Viño de abril arde no candil; viño de maio pouco e malo.* (TABOA2).

175. *Viño de abril, moito e xenil; viño de maio, pouco e malo.* A palabra *xenil* en Carballedo significa 'de xenio, que ten vigor, vigorosa'. (21007:1710) (VAZSACO).

176. *Viño de abril, moito e xentil; o de marzo vai pouco ó cabazo; o de maio, pouco e malo.* (VAZSACO1:128,3014).

177. *Viño de abril, un gran xentil; viño de maio, pouco e malo.* (VAZSACO1:128,3015).

178. *Viño de abril, pouco e candil; viño de maio, pouco e malo.* *Candil* quiere dicir que ten forza, que ten alcohol, que *arde no candil*. (21007:1711)⁴⁷. Os lectores que non teñan experiencia propia de vivir sen electricidade, deben saber que antes a iluminación era con candís: unha mecha de trapo, impregnada en aceite, mantiña unha luciña transportable na man (o candil). Mesmo nas igrexas a iluminación era con lámpadas de aceite e parece que a catedral de Santiago facíao en tempos con aceite de balea que para ela pescaban os muxiáns. É sabido que unha lámpada tamén alumeaba impregnada en alcohol (e de aí o refrán de que o viño arde nun candil), pero o alcohol é máis volátil e dura menos na lámpada có aceite.

179. *Viño de abril enche a cuba e o barril.* (21007:1709). *Viño de abril enche a cuba i-o barril.* 99820032: "d'abril". (VAZSACO1:128,3015).

180. *Viño de abril non vai ó funil.* (TABOA2).

Obsérvese como o adxectivo *xenil* (derivado de xenio e que alude ó vigor ou grao alcohólico), por ser un adxectivo moi minoritario ou xa desaparecido do uso fóra de Carballedo (Lugo), se converte en *xentil*, adxectivo que parece máis transparente, aínda que non diga o mesmo e así aparece na maior parte dos refráns, é dicir, no uso da maioría dos falantes. Pero a calidade do informante (Nicanor Rielo Carballo) impídenos consideralo un despiste. Polo tanto, é unha desas rarezas léxicas que se encontran nos refráns e que non sempre conseguen que un dicionario as salve.

3.15.5. As desexadas mil choivas de abril

Un dos refráns máis sabidos polos galegos é o de *Abril, augas mil*. Con todo, na Galicia urbana (é dicir, a que non ten práctica agrícola) é frecuente que interpreten este refrán, atribuíndolle a cualidade de se-lo mes máis chuvioso do ano, cousa que é estatisticamente falsa e que o refrán completo non di. O refrán na súa forma plena non di que abril sexa o máis chuvioso senón o mes no é que máis necesaria a choiva: e non un diluvio senón choivas mil que en lei dereita equivale a 33 chuviares por día.

⁴⁷ Coido que neste caso a primeira vez que se utiliza a palabra *pouco* é unha errata do colector.

O refrán, como xa expliquei noutro lugar (FERRO 2004), forma parte dun conto no que un rei ordena crea-la obra de arte máis marabillosa do mundo e encoméndalla a un ourive, que, pasado certo tempo, lle presenta unha escultura de ouro que representa un carro de bois. Compracido co resultado, o rei expón para que os súbditos veñan vela e valorala; e todos din que é a cousa máis marabillosa do mundo. Finalmente chega un labrego que mira e remira a escultura, dálle á cabeza e dille ó seu rei. "Élle cousa ben linda pero, mire, 'Xaneiro, xiadeiro; febreiro, unha raza de sol e outra de bulleiro; marzo, ventoso; abril, augas mil; maio, pardo; e sanxoán claro válenlle mais cós bois e o carro'. A lección que o labrego lle daba ó rei é que, cando cada mes trae o tempo que cómpre, a terra dá froito para todos e iso para un país ten máis valor ca unha escultura de ouro por linda que sexa. Polo tanto as mil augas de abril non son unha afirmación estatística senón a expresión dun desexo dos labregos europeos (*April showers bring May flowers*). Manuel González estudou posteriormente e con detalle a distribución e matices deste conto por Galicia adiante (GONZÁLEZ 2012).

3.15.6. Vento de abril

181. *Seca de abril e lama de agosto leva o viño e deixa o magosto.* (VAZSACO1:127,3000).

182. *O vento de abril e a lama de agosto matan o viño aunque sea no mosto.* (ALVAG:49). (11806). (VIÑO:452).

A seca adoita vir co vento e, por iso, tamén é malo o moito vento neste mes. De todas formas é curioso como o refraneiro di que un abril seco e un agosto húmido son prexudiciais para as uvas (leva o viño) pero son condicións óptimas para as castañas (deixa o magosto). Resulta estraño, porque outro refrán moi popular di que *A castaña en agosto quer arder e en setembro beber*. Posiblemente a choiva en agosto force un pouco as datas (fin de agosto) para poder rimar con mosto. É sabido que o mosto é o primeiro zume da uva, antes da fermentación. Se o refraneiro desexa un abril chuvioso, enténdese que o pida tamén para as cepas. Neste caso non o di expresamente pero dío pola contra: o que é malo é un abril seco e ventoso.

183. *O vento d'abril e a lama d'agosto matan o viño aunque sea no mosto.* (ALVAG:49). (VIÑO:452).

184. *O vento de abril e a lama de agosto, matan o viño e mailo mosto.* (11806).

A necesidade das augas de abril, tamén para o viño, son as que explican que cando neste mes non chove, acaba sendo ano de pouco viño. Así o di este refrán agachando a súa verdade nunha formulación que parece unha adiviña:

185. *Bebín auga porque non houbo auga, que, si auga houbera, viño bebera.* (VIÑO:237). *Bebín auga porque non houbo auga; que, se auga houbera, viño bebera, se a tempo chovera.* (RODGO1:280).

Este refrán parece unha adiviña pero o último elemento contén a resposta.

Lembremos aquel que queda atrás e que xa anticipaba que eran bos precursores os tronos de marzo: *Os tronos de marzo apretan a cuba cun mazo* (VAZSACO1:116,2752).

3.15.7. Enxertía

186. ***Polo San Matías empezan as enxertías, e dá o sol polas umbrías.*** (RIVAS:80): *enxertía* é un deverbal de *enxertar*, de acción, consecuencia, o mesmo ca *enxerta*.

Aínda que o vello refrán dicía *Por san Matías empezan as enxertías* (data antiga 24 de febreiro⁴⁸), abril é o momento de enxerta-las cepas, segundo recolle un único refrán anotado no Bierzo: *Injerta en abril, y a los tres años cogerás uvas mil.* (60023:47). Tamén coincide un libro portugués de 1881 que di que *As cepas se devem enxertar na Primavera, quasi pelo meio do mes de Abril, que he quando tem passado a primeira força da seve* (C.I. 3: 209).

187. ***Se queres ter bo viño, enxerta de boa cepa.*** (VALLA7:585) (RIVAS:80). ***Si queres ter bo viño enxerta de boa cepa.*** (VIÑO:477). (000110). (GOLPE:20) (23911:167). (45605). ***Si queres ter bon viño, inxerta de boa cepa.*** (VAZSACO1:82,1985) ***Se queres ter bo viño, inxerta de boa cepa.*** (MOREI1:152).

188. ***Se queres ter bo viño inxértalle boa cepa.*** (RISCO-18).

189. ***De boa nai busca á filla; e de boa cepa enxerta a viña.*** (RIVAS:80).

3.15.8. Economía de abril

190. ***En abril merca e garda viño.*** (11806).(GEG1:76) (24402:1386). Quizais porque en abril o viticultor xa ten os primeiros indicios do viño que pode chegar a recoller no outono e así pode calcular como administrar mellor o que ten en función das previsións do que vai ter.

3.16. Viticultura. Maio. A esfarna

Atrás queda anotado un refrán recollido no concello coruñés da Capela, terra máis setentrional, que recomenda podar en maio. É cousa local, porque maio, na Galicia máis vitícola, xa é o delicado tempo da esfarna ou floración das cepas. As cepas botan as flores e iníciase o proceso de fecundación, é dicir, da conversión da flor en froito (tamén chamado a purga da viña ou a purga das cepas). Normalmente entre abril e maio vese que é o tempo da esfarna e dise que as viñas están na esfarna. É tempo moi delicado, porque cada cepa xoga neses días a cantidade e a calidade de froito que vai empezar a criar. Tempo tamén decisivo e por iso xa no século XVIII anotaba o P. Sobreira este refrán:

191. ***Na esfarna vai a vendima.*** (SOBREIRA:471). (SOBREIRA-M:127)⁴⁹.

⁴⁸ As reformas feitas tralo Concilio Vaticano II (1971-1975) puxeron orde no calendario litúrxico, dado que antes uns santos celebrábanse na data de nacemento e outros na data da morte. Puxéronse todos na data da morte (nacemento para a eternidade) e isto desprazou, entre outros a san Matías do 24.2 ó 14.5, co que perde sentido o vello refrán *Polo san Matías comezan as enxertías*, porque, mediado maio, xa sería tarde para empezar a face-los enxertos. Peor sería aínda o caso de san Tomé que pasou do 21.12 ó 3 de xullo co que o vello refrán *Polo san Tomé dálle ó porco polo pé* xa perde todo o sentido, dado que a mata do porco polo método tradicional (antes de que existisen os frigoríficos eléctricos) require día seco e tempo frío.

⁴⁹ Na copia manuscrita de Murguía di *esfarna*, que considero errata, dado que non hai constancia da existencia desa variante nin en dicionarios nin en cópores.

As uviñas que nazan aínda van correr moitos perigos ata chegaren ó lagar, pero as que non superen o tempo da esfarna, nunca se lograrán.

Maio é un mes delicado e o refrán dío de dúas maneiras aparentemente simples pero realmente moi elaboradas:

192. **Maio fai o trigo e agosto o viño.** (11806). (RODGO2:564). (VAZSACO1:513,13323). (FRAGUAS-GEG: 20,52). (23911:145).

193. **Maio come o trigo e agosto bebe o viño.** (RODGO2:564). Sería difícil de interpretar se non tivésemo-la variante anterior. ¡E haberá quen diga que a xente da aldea non sabe de estilística!

Obviamente se as uvas teñen que estar xa na purga, compréndese ben que o viño que poida nacer aínda en maio vén con atraso e non terá tempo de lograrse. Por iso di o refrán que

194. **O viño que nace en maio é pouco e malo.** (27003:130). (31901).

195. **O viño de maio é pouco e malo; e o de abril, moito e viril.** (VAZSACO1:128,3015).

E, unha vez máis, unha nota de estilística rural: nacen uvas pero os literatos da aldea din que nace o viño, a causa polo efecto; figura literaria.

3.16.1. Uvas en perigo

E, por se o dito no refrán anterior fose pouco, véxanse estas prosopopeas da aldea que merecen estar nas cátedras de literatura:

196. **Marquete, Crucete e Miguelete son os tres arrieiros que levan o viño.** (43210). Xa visto e comentado na entrada ***158.

197. **Día de santa Cruz vai ver a túa viña se reluz.** O sentido é o mesmo do anterior: incita a comprobar se a viña pasou ese segundo día fatídico. (CARRA34:16). (CARRA4:7.04.1908) (VAZSACO1:175,4149). **O día da Santa Cruz vai ver se a túa viña reluz.** (RODGO3:313).

198. **Vai a ver se a túa viña reluz o día da Santa Cruz.** (RODGO3:420). (VIÑO:375). (34401:85). (11806).

199. **Pola santa Cruz a viña reluz.** (33903).

200. **Pola santa Cruz o viño ve a luz** (23911:148).

201. **Viño de maio, pouco e malo.** (RODGO3:421). (ALVAG:54). (VAZSACO1:138,3222) (RISCO-18). (23911:145). (11806). (TABOA4:137). (VIÑO:130).

202. **O viño de maio é pouco e malo i-o de abril, moito e viril. O viño de maio é pouco e malo i-o de abril, moito e xentil.** (VAZSACO: Chantada).

Polos refráns paralelos vistos en marzo e abril e polos que poñen a continuación este viño de maio debe referirse ás uvas que nacen serodías neste mes de maio e que, polo tanto, non lles vai dar tempo a medraren e maduraren con xeito.

203. ***O viño que nace en maio é pouco e malo.*** (27003:130). ***O viño que nace en maio, pouco e malo.*** (31901).

204. ***Din que o viño que nace en maio, que o bebe o gaio.*** Por aparecer demasiado tarde, os seus días están contados. A calor pronto o agosta. *Gaio* é un paxaro que abunda en zonas de ribeira. (21007:496).

3.16.2. ¿Calor en maio?

Aínda que axiña (xuño) as uvas e as espigas van reclamar calor, neste mes de maio vénlles ben o frío, como di o refrán seguinte:

205. ***Maio friento e san Xoán quente, pan graiudo e viño valente.*** (23911:144).

3.16.3. Unha rega na semana da Ascensión

Hai un magnífico refrán que recolleu Marcial Valladares e que explica Rivas Quintas. É este:

206. ***Chuvia na semana da Ascensión cría nos trigos mourón, pro é un regalo san Pedro co seu xerro, san Cristovo co seu covo, santa Mariña coa súa regazadiña, Santiago co seu canado, San Lourenzo co seu caldeiro penzo, Nosa Señora coa súa ola e San Miguel co seu tonel.*** É dicir, a partir deste momento ó viño cómprenlle choivas breves e moi espalladas: unha por mes. Porque san Pedro (20.6), san Cristovo (10.7), santa Mariña (18.7), Santiago (25.7), san Lourenzo (10.8), Nosa Señora (15.8) e así aparecerá san Miguel (29.9) co seu tonel. E hai unha gradación da capacidade dos recipientes amentados: *xerro, covo, canado, caldeiro, ola* e *tonel*.

3.16.4. A bima ou segunda cava

Xa está dito que a poda das cepas se debe facer en marzo pero, aínda que se cavase en marzo, o protocolo dos viticultores galegos recomenda unha segunda cava, que denomina bima.

207. ***Poda a viña en marzo e cávaa en maio.*** (VIÑO:455).

208. ***A sacha de san Bernardiño, a que máis agradece o viño.*** (FERRO 1992:164). (CONDE:184)

209. ***“Cávame tarde, bímame cedo e pagareiche o que che debo” - díxolle a viña ó labrego.*** (RODGO1:529). (FRANCO:265). (VIÑO:422). (18401:184).

210. ***O que non bima non vendima.*** (SACO1:226). (SACO2:343). (ALVAG:24). (RISCO-18). (FRANCO:185). (VIÑO:449). (VAZSACO1:74,1781). (MOREI1:152). (RODGO1:356). (34401:85).

211. ***O que non bima non vendima, o que non cría non pía.*** (SOBREIRA:472).

212. ***Cava o viño en marzo e cávala en maio.*** (11806).

213. ***O que bima e bima ben na vendima haio conocer.*** (VIÑO:446). (MOREI1:152).

214. ***O que cava e bima ben, fará boa vendima.*** (RODGO1:529). (MOREI1:152). (VIÑO:447). (34401:85).

215. *Quen bima e bima ben na vendima hao coñecer.* (RODGO1:356).

216. *Dádeme unha, dádeme tres, mais sen a de maio non me deixés.* Fala a viña e refírese ás sucesivas cavas. (VIÑO:429).

Aínda que isto pertence á vinificación, en maio aconséllase unha segunda trasfega do viño.

3.17. Viticultura. Xuño

Contra o final deste mes empeza o verán no que se vai produci-lo pleno desenvolvemento vexetativo. O zume bruto da cepa vaise transformar en zume elaborado pola acción do sol na clorofila das follas (fotosíntese). É, polo tanto, unha estación moi delicada.

As condicións óptimas para a agricultura do pan e do viño son que maio sexa frío ou mesmo húmido pero que xuño sexa seco e quente. Chegamos a xuño e esa xenerosa factoría que é a terra-naí empeza a entrega-los seus froitos: en xuño entrega o trigo⁵⁰, en xullo entregará o centeo e en novembro poderase cata-lo viño.

O refrán básico de xuño e de novembro é que:

217. *San Xoán trae o fol cheo de pan e san Martiño bota de viño.* (23911:174).

Parece razoable que aquí fol e bota designen un recipiente portátil de coiro: o fol para transportar fariña e a bota para levar pouco máis dun litro de viño. Con todo, debo lembrar que aínda no século XVII unha bota era unha pipa, é dicir, un recipiente de madeira para transportar viño ou sardiñas arencadas, de xeito que unha bota (ou pipa) levaba 500 litros de viño ou 1.650 ducias de sardiñas arencadas (19.800).

Resúltame inevitable comentar que o viñateiro usa aquí tres figuras retóricas. Unha vez máis aparece en acción a figura da prosopopea relixiosa: xuño é o mes no que se sega o trigo e personifícase no seu santo sobranceiro (Xoán)⁵¹; novembro é o mes no que se cata o viño novo e tamén se personifica no santo máis identificador (Martiño). Como se ve, os labregos usan con toda naturalidade, sen sabelo, tres figuras retóricas: a metáfora (o mes -e non a planta nin a natureza- é quen produce o froito), a prosopopea (o santo que simboliza ese mes -non o viñateiro - entrega ese froito) e a metonimia (pan e viño son resultado posterior da sabia manipulación do cereal e das uvas que entrega a terra: tómase aquí a causa polo efecto).

Os códigos que permiten codificar e decodificar esta retórica sabia non a aprendeu o viñateiro en libros senón no uso dos maiores. E, aínda que a algúns lles poida parecer

⁵⁰ En cambio, o centeo, que se sementou en outubro, ségase a últimos de xullo. Véxase o exemplo de Becerreá [http://www.lavozdeg Galicia.es/lugo/2011/07/10/0003_201107L10C9991.htm] [8.8.2015].

⁵¹ Aínda así, cómpre lembrar que a liturxia católica, tan amante das imaxes e dos ritos, fai que nalgunhas parroquias de Galicia sexa tradicional que o día do patrón ou patroa, na procesión que se fai trala *misa grande*, o santo ou santa leve na man un produto agrícola real. Na procesión do Santiaguíño do Burgo (en Pontevedra) que se fai o 25 de xullo, adornan o santo cuns acios de uvas que traen sempre do lugar da Santiña e con eles, obviamente aínda verdes, van en procesión. E tamén en Cambados se fai con San Xusto e San Pastor o 6 de agosto no monte da Pastora: ós dous santos colócaselles cadanseu acio de uvas (tamén aínda non maduras). Así tamén na miña parroquia natal de San Pedro de Rebón (Moraña) o santo vai en procesión o 29 de xuño cun pé de *millo de cedo* ou *temperán* na man e, se é posible, con canda.

unha aprendizaxe imperfecta por ser inconsciente e por non estar formulada de maneira clara e distinta, contén realmente tódalas claves de comprensión e de uso. Porque é o agricultor quen mellor sabe que o cereal aínda non é pan e que a uva aínda non é viño. Ninguén coma el sabe que, para que o gran que dá a terra sexa realmente pan comestible, terá que moelo para convertelo en fariña e que despois terá que amasalo, poñelo a levedar e despois cocelo. Ninguén coma el sabe que a uva non é o viño: terá que prensala e despois proceder a un delicado e lentísimo proceso de fermentación e trasfegas. Pero é precisamente el quen lembra, usa e transmite esta paremia estilisticamente complexa.

Moitos viñateiros sorprenderíanse se soubesen que eles usan metáforas, prosopopeas e metonimias (como se sorprendeu aquel que un día descubriu que levaba toda a vida falando en prosa sen sabelo). Estes códigos non lles chegaron en fórmulas senón encriptados nas paremias; pero esta técnica é perfecta a xulgar polo seu exacto funcionamento e polo seu uso recreador.

A estilística da lingua é unha das máis admirables creacións humanas.

3.17.1. Maio frío e xuño quente ideal para viño e cereal

218. *Maio frito e san Xoán quente, pan graiudo e viño valente.* (23911:144).

Pero xuño é un mes moi delicado: un informante de Oímbra (35003:469) lémbraunos que en xuño aínda a cepa anda na flor e, cando a esfarna aínda está sen rematar, tanto a choiva coma o frío poden mata-la flor e aborta-lo proceso vital da cepa para ese ano.

3.17.2. A choiva, as brétemas e o frío son un perigo para as uvas en xuño

Un dos temas fortes da paremioloxía vitícola é o medo a que chova en xuño. O viño é un produto tipicamente mediterráneo e dende agora (mes de xuño) a choiva é un perigo para as uvas, maiormente en Galicia onde, por veces, empalma varias semanas seguidas de auga, tollendo o medrío da uva que agora precisa fundamentalmente sol e calor. O refraneiro é radical: asegura que en xuño a humidade tolle, seca, mata ou leva o viño.

219. *Chegado a mediados de maio, aínda que a auga corra tras do arado; en chegando a san Xoán, tolle o viño e tolle o pan.* Por maio non importa tanto que chova (aínda que corra a auga tras do arado) pero en xuño a choiva é perigosa para o cereal e para as uvas (13702:111).

220. *A chuvia de san Xoán tolle o viño e non dá pan.* (MARTIRO). (18911:469). (41750:469). *A chuvia de san *Juan tolle o viño e non dá pan.* (43603:469). *A chuvia de san Xoán quita o viño e non dá pan.* (16209:469).

221. *A auga de san Xuan quita o viño e non dá pan.* (20546:469). *Auga de san Xuan quita o viño e non dá pan.* (22820:469). *A auga en san Xoán quita viño e non dá pan.* (13201:250) (00099). *A auga en san *Juan quita viño e non dá pan.* (22987:469). *A *augha en san *Juan quita viño e non dá pan.* (16110:469).

222. *Auga de san Xoán tolle o viño e non dá pan.* (23911:145). *A auga de san Xoán tolle o viño e non dá pan* (33309:18) (33309:146) (GARGO1:159). *A auga de san *Juan tolle*

- o viño e leva o pan* (10410:469). (30502:469). *A ághoa de san *Juan tolle o viño e non dá pan.* (13042:469). *A *aghua en san Xoán tolle o viño e non dá pan.* (15323:469) (43254:469)⁵². *A augha no san Xoán tolle o viño e non dá pan.* (31607:469). (35003:469).
223. *Cae auga en san *Juan, tolle o viño e non dá pan.* (38807:469).
224. *Cando chove no san Xoán, tolle o viño e non dá pan.* (44285:469).
225. *Se chove en san Xoán, tolle o viño e non dá pan.* (10216:469). (14106:469)⁵³.
226. *Se chove en san Xoán, leva o viño e tolle o pan.* (44237:50).
227. *O ballón de san Xoán, quita viño e non dá pan.* (21814). (21818). (FRANCO:831). (60023:64). *O ballón de san *Juan quita o viño e non dá o pan.* (60017:469). *O ballón de san Xoán tolle o viño e non dá pan.* (21829).
228. *En san *Juan a chuvia seca o viño e non dá pan.* (20301). *En san Xoán a auga seca o viño e non dá pan.* (20302). *En san *Juan a chuvia tolle o viño e non dá pan; a mediados de maio, anque a aghua corra atrás do arado.* (13714:469).
229. *A auga en san Xoán mata o viño e non fai pan.* (21807). (21816). (21824). (21822). (21829). (42429:470)⁵⁴. *A auga de san *Juan quita viño e non fai pan.* (23402:469). *A auga de san *Juan quita u viño e non dá pan.* (60018:469).
230. *A augha en san *Juan mata o viño e non dá pan.* (14702:469).
231. *O san Xoán mollado nin viño nin nada, nin pan para o ano.* (11806).
232. *A frieira de san Xoán, quita o viño e non dá pan.* (39455:361). (RIVAS:59).
233. *En san Xoán aínda a xiada leva o viño e non deixa o pan.* (30405:470).
234. *Invernadas de san Xoán, tinxo o viño e non o pan.* (21828)⁵⁵.

Velaí unha exacta observación. A uva, nese mes delicado que é xuño, pode quedar tolleita, estéril ou mesmo secar por choiva inoportuna ou mesmo por frío, nun mes no que ela pide sol.

E o labrego expresa iso con tres figuras retóricas que debemos observar: unha fina antítese: *a auga seca a uva*; unha fina metonimia (causa polo efecto): *a auga seca o viño*; e unha fina prosopopea (darlle carácter humano á uva): *a uva ten medo*. O mesmo é o que fai viñateiro cando detectada a sincronía entre dous fenómenos naturais: *Mora madura, repinta a uva*, converte esa sincronía en simulada causalidade: *As moras maduras*

⁵² Esta fonte di *A ághoa*...

⁵³ Unha variante truncada di *En san *Juan tolle o viño e non dá pan.* (41821:469).

⁵⁴ A fonte di... *en san Juan*.

⁵⁵ Este refrán resúltame algo enigmático porque, chegándome por vía escrita, non estou seguro de que sexa *tinxe* e non *tanxe*. Tinxo-lo viño podería entenderse como que lle cambia a cor á uva e, neste caso, non para madurar senón para apodrecer. En calquera caso, vendo o refrán que precede a este, non entendo por que razón non fai algo equivalente co cereal.

repintan as uvas. Son estas finezas as que nos obrigan a descubriros ante a estilística labrega que fai arte de maneira instintiva sen esperar que alguén lles faga unha recensión.

Pero non só son perigosas a choiva, a burrafa (choiva que cae mansa e continua) ou as orballadas (choivas suaves e intermitentes); tamén o son as brétemas e tamén as meras ou mereiras: elas tamén tollen, quitan, levan, é dicir, esterilizan. Eladio Rodríguez explica que a mera é unha "Niebla espesa, húmeda y rastrera, que suele causar daños a las plantas y cereales, cuando tienen los brotes tiernos o están en flor" e que se distingue da brétema en que "es generalmente más húmeda, más espesa y anda más a ras de tierra y por eso se la considera más dañina" (RODGO2: 614 s.c. *mera*).

235. *A chuvia en san Xoán tolle o viño e non dá pan*. (17015). *Chuvia en San *Juan tolle viño e non dá pan*. (VALLA7:157). *Chuvia en S. Xoán tolle o viño e non dá pan*. (CARRA4:12.03.1908). (CASAS1:15). (13702:126). (44307). (45520). *Chuvia en san Xoán tolle viño e non dá pan*. (18705). Se chove polo San Xoán redúcense as colleitas de viño e cereais. (32503). (41743).

236. *A chuvia por san Xoán tolle o viño e non dá pan*. (CRESPO:1,325). *Chuvia por san Xoán tolle o viño e leva o pan*. (RODGO1:733).

237. *Choivas de san Xoán, tollen viño e non dan pan*. (11806). *A chuvia de san Xuan tolle o viño e non dá pan*. (41006:469).⁵⁶

238. *A burrafa de san Xoán tolle o viño e non dá pan*. (GARGO1:159).

239. *A mera de san Xoán tolle o viño e non dá pan*. (11806). (GARGO1:159). (GARGO6:121). *A meriña de san Xoán, tolle o viño e non dá pan*. (FRAGUAS-GEG: 30,233).

240. *As meras de san Xoán quitan viño e non dan pan*. (11806). (25601:16).

241. *A mera de san *Juan leva o viño e non deixa o pan*. (VAZSACO3:257,218) *A orballada de san *Juan leva o viño e non deixa o pan*. La lluvia continúa en el mes de S. Juan (junio) echa a perder la cosecha, tanto del centeno, como del vino. (VAZSACO). *A mera de san Xoán leva o viño e non deixa o pan*. (21002). *As meras de san *Juan levan o viño e non deixan o pan*. (37102:470). *A mereira de san Xuan leva o viño e non deixa o pan*. (25601:16). *A mera de san Xoán leva o viño e non fai pan*. (99821017): (21007:85). *A mera no san Xoán leva o viño e mailo pan*. (RODGO2:614).

242. *A mera de san *Juan nin dá viño nin dá pan*. (24708:470).

243. **Neblina de san Xoán, tolle o viño e non dá pan*. (23911:145).

Como se ve, a choiva continuada (e mesmo as simples meras) no mes de xuño dana as cepas tollendo os acios, é dicir, freando o seu medrío e producindo unha regresión biolóxica: iso é o que significa o verbo tollere, que un refrán denomina literalmente seca. O refraneiro expresa esta crise biolóxica coa metonimia de falar do efecto (*tolle o viño*;

⁵⁶ Unha variante di que *tosta o viño* (41006:470) pero debe ser unha errata porque *tostar* podería significar "estragar algo" pero sempre sería por efecto dunha calor excesiva, que non é o que pode causa-la choiva.

seca o viño; leva o viño) querendo sinala-la causa (*tolle o acio, seca o acio; mata o acio*). Obviamente *toller* é menos grave que *secar* ou *levar*, que neste caso designan a total destrución do acio.

O refraneiro di que as choivas continuadas neste mes afectan negativamente á vide pero tamén o cereal (viño e pan). Pero, cando o refraneiro fala de san Xoán ¿fala de todo o mes de xuño ou fala da última semana, na que cae a festa (24 de xuño)?

Eu supoño que fala desa última semana, porque trigo e centeo xa están medrados e é precisamente no mes de xuño cando acadan a plena maduración e sería un estrago segalos mollados (nos campos casteláns xa segan no mes de san Xoán, aínda que entre nós o mes da sega ou da seitura é xullo). En cambio, a uva aínda está medrando, porque empeza a pintar no mes seguinte (*Por Santiago comenza na viña a pinta-lo bago. Na santa Mariña pinta o bago na viña*).

A choiva, que neste mes é boa para os produtos hortícolas, quita viño e quita pan e iso faina perigosa nunha economía rural na que pan e viño son esenciais para anda-lo camiño.

3.17.3. O perigo das tormentas de xuño: a auga seca o viño e o viño ten medo

A agricultura é a arte da incerteza. A produción de viño é desigual e a viticultura, por atenta e precisa que sexa, sempre loita contra factores naturais (maiormente atmosféricos) que poden fana-lo proceso de maneira repentina, inesperada e irremediable. Este carácter aleatorio exprésano á súa maneira dous refráns:

244. ***O viño e o pan sempre se dan: uns anos ben, outros mal e outros menos mal.*** (RODGO3:421).

245. ***Pan e viño, un ano, teu; e outro, do teu veciño.*** (RODGO3:77). (VAZSACO1:76,1851) (VIÑO:106). Referido a que as colleitas non son sempre iguais. (MOREI1:142). Alude a las desigualdades de las cosechas. (VAZSACO1:76,1851). As diferenzas entre veciños só parecen explicables ou pola diferente orientación do terreo (e consecuentemente diferente insolación), diferente calidade das cepas, ou diferente atención ás cepas pero a evidencia é que aínda hai factores incontrolables que inflúen de feito na calidade e cantidade do viño recollido.

246. ***Ano bisesto, nin cuba nin cesto.*** (23911:181).

Dende o neolítico, cando empeza a agricultura, agricultores e mariñeiros foron os meteorólogos. Ninguén coma eles puxo tanta atención na sucesión dos fenómenos atmosféricos. Ninguén antes ca eles constatou que existían tempadas húmidas e tempadas secas, tempadas frías e tempadas cálidas, así é que eles souberon crear unha agricultura acompañada a esas secuencias e acabaron formulándoa en refráns que, debidamente peneirados, se converteron no punto de partida da posterior ciencia meteorolóxica.

A experiencia acumulada polos labregos advirte de que a choiva, que neste mes é boa para os produtos hortícolas, é, en cambio, nociva para a uva e o cereal: quita viño e quita pan e iso faina perigosa nunha economía rural na que pan e viño son esenciais para anda-lo camiño, é dicir, para traballar e vivir. O refraneiro insiste en que ata últimos de

xuño hai perigo de que se malogre todo o traballo do ano; o refraneiro personalízao (o viño ten medo) e exprésao cun paradoxo (a auga seca o viño):

247. *En San *Juan a chuvia seca o viño e non dá pan.* (20301).

248. *As tormentas de san Xoán tollen o viño e levan o pan. As tormentas de san Xoán tollen o viño e non dan pan.* (43815:156).

249. *As tormentas por san Xoán tollen o viño e levan o pan.* (RODGO3:378).

250. *Se chove en san Xoán tolle o viño e non dá pan.* (102164:69). (14106:469). *Se chove en san Xoán, leva o viño e tolle o pan.* (44237:50).

Por todas estas razóns, na memoria colectiva queda a certeza de que:

251. *Ata san Pedro o viño ten medo.* (11806). "Hasta..." (CARRA34:16). (CARRA4:13.05.1908)." Hastra...". (CARRA32:128).

252. *Deica san Pedro o viño ten medo.* Hasta finales de junio hay peligros de que se malogre la cosecha. (ANONI9:3919). (FILGU-G39). Variante: *En san Pedro o viño ten medo.* (23911:145).

253. **Hasta o san Pedro, o viño ten medo.* (23911:173). (23911:186). **Hasta san Pedro o viño ten medo.* Por el mayor peligro de que se malogre la cosecha. (VAZSACO1:178,4222). **Hastra San Pedro o viño ten medo.* (VIÑO:441). (GOLPE:13).

Neste delicado mes de xuño o cereal e mailas uvas pódense botar a perder: xogan todo o seu proceso vital. Esta sorte parella quizais é o que expresan estes refráns:

254. *En San Xoán vale tanto o viño como o pan.* (45302). *En San Xoán, queixo, viño e pan.* (11806). *En San Xohán, tanto viño como pan.* (VIÑO:184). *En San *Juan, tanto viño como pan.* (14403:470). *En san Xoán, tanto queixo como pan / En san Xoán, tanto viño como pan.* (CARRA34:15). *Polo san Xoán, tanto viño como pan.* (RODGO3:315).

255. *En San Xoán a auga seca o viño e non dá pan.* (20302). *En san Xan a augha quita viño e non dá pan.* (22217:469).

3.17.4. O axofrado

Lémbrese o que queda dito en 2.4.

256. *De san Antón a san Pedro enxofra sin medo.* Este é o segundo refrán que cita o axofrado, práctica que ten uns 150 anos de existencia. Parece lóxico que se refira ó santo de Lisboa de xuño (13.6). Como san Pedro é o 29, marca un período de 15 días (FERRO: 1992, 135). *De san Antón a san Pedro azufra sen medo.* (CONDE:187). *Na semana de santo Antón primeira ma de enxofra pon.* (RIVAS:59).

3.18. Viticultura. Xullo. Pintan as uvas e as moras

Xullo, tamén se coñece como mes de santa Mariña (18.7) ou simplemente Santa Mariña e tamén como mes de Santiago (25.7) ou simplemente Santiago. Tamén aparece san Boaventura (15.7.)

257. **Por San Boaventura sol pide a videira, que non chuvia.** (FERRO 1992:170) (CONDE:188).

En xullo a uva xa está formada, fai a espurga e xa é resistente (aguanta ben -din os viñateiros). Por esa razón din, humanizando a uva, que o viño xa non ten medo (nova metonimia e nova prosopopea) cando deu pasado o san Pedro (29 de xuño).

258. **Ó pasa-lo san Pedro xa o viño non ten medo.** O viño xa aguanta ben, xa fai a espurga e está a uva formada. (21004).

En xullo a uva empeza a coller algo de color e o refraneiro, sempre amante de marca-las sincronías da natureza, di que madura durante todo o verán ó compás da mora:

259. **Polo Santiago comenza a viña a pinta-lo bago.** (43815:152). **Polo Santiago comeza na viña a pinta-lo bago.** (RODGO3:314) (34401:85). A palabra *bago* (da uva) está considerada unha palabra primitiva (TOVAR: 1968) que deriva do latín *VACCA* que era o nome hispano do viño.

260. **En santa Mariña pintase bago na viña.** (RISCO-18). **Na santa Mariña pinta o vago na viña.** (TABOA4:135). (RISCO-18).

261. **Pola santa Mariña a uva pinta na viña.** (34501). (34505:157). (39455:361).

Como se ve estes refráns sincronizan o inicio da coloración da uva (*pinta a uva*) co final de xullo pero hai outros refráns que o sincronizan coa maduración das moras. Pero en Barbeirón (Sobrado de Trives) din os veciños que as moras madúranlles en agosto, polo San Salvador (6.8).

262. **Cando a mora madura, xa pinta a uva.** (SACO1:218). (SACO2:342). (CARRA34:18). (CARRA4:19.02.1908). (ALVAG:37). (CARU:15.11.1888). (RISCO-18). (GOLPE:29). (TABOA2). (RODGO2:645). (31901). **Cando a amora madura, xa pinta a uva.** (VIÑO:382).

263. **Mora madura pinta a uva.** (44359). A sincronía no inicio da maduración da mora e da uva exprésase nunha fórmula metonímica.

264. **Mora madura, pintor na uva.** A palabra *pintor* designa a cor tinta ou morada que colle a uva cando empeza a madurar. É unha palabra de uso moi estendido, aínda que este valor non figure nos dicionarios. (21007:793).

265. **Amora madura, picar a uva.** (VIÑO:380). Vistas as variantes anteriores, este refrán parece ser tamén dos que marcan sincronías naturais e por iso sospeito que *picar* pode ser errata por *pintar*.

266. **Por Santa Ana, mora madura pinta na uva.** (RIVAS:86).

267. **Cando comencan as uvas a pintar, comencan as mozas a fiar.** (RODGO3:400). (VIÑO:383). (GILBER:123).

268. **Cando comencan as uvas a madurar, comencan as mozas a fiar.** (RODGO2:350). (MOREI2:31). (GILBER:123). (34401:85). (34401:118). (34401:140). **Cando comencan as uvas a madurar, comencan as mulleres a fiar.** (RIVAS:60). Este refrán, que nos fala de cando a familia labrega tiña que ser case autárquica e non só producía os alimentos senón que

tamén producía a propia roupa, a actividade feminina centrábase fundamentalmente no interior da casa (fillos, comida, roupa e limpeza) e iso incluía fabrica-lo fío (a partir do liño ou da la) e o pano para a roupa: para iso non só había que plantalo, telo en auga, secalo, mazalo, tascalo e espadelalo: estes últimos eran traballos previos de verán. Os fiadeiros⁵⁷ eran maiormente cousa dos días de inverno pero o conxunto do proceso tamén incluía o tempo de verán: o traballo da muller rural era incansable.

269. *Desque pintan as uvas, connosco está o outono.* (RODGO2:99).

Un informante de Barbeirón (Sobrado de Trives) dime que o tempo anda cambiado: que a herba se adiantou e o viño atrasou; que antes a herba empezábana a meter polo san Pedro (29.6) e acababan a mediados de agosto pero que agora empezan a mete-la herba xa en maio; e que, pola contra, antes empezaban a vendima entre o 4-5 de setembro e que agora teñen que esperar a primeiros de outubro. A herba adiantou e o viño atrasou.

Un refrán recomenda non andarlle remexendo a terra ás cepas:

270. *Pola santa Mariña non capes a porca nin rendes a viña.* (25707:470). Non é hora de cava-la viña

Pero a viña hai que tela sempre controlada: aínda que xullo é o mes da sega do cereal (é o tempo de colle-la fouciña), a viña quere a visita constante do viñateiro. Nestas semanas xa dá indicios fiables da produción que pode haber.

271. *O día de santa Mariña non te esquezas de deixar o sacho e coller a fouciña, nin de mirar a viña.* (VAZSACO1:180,4288).

Aínda que xullo é o mes da sega do cereal (é o tempo de colle-la fouciña), a viña quere a visita constante do viñateiro. Nestas semanas ela dá xa indicios fiables da produción que pode haber.

272. *Pola santa Mariña visita a túa viña.* (37102:470). *Pola santa Mariña, vai ás túas viñas* (23911:146).

273. *Día de santa Mariña vai ve-la túa viña e tal a ves tal a vendimia.* (CARRA4:7.04.1908). *Día de Santa Mariña, vai á túa viña, como a atoparás, vendimarás.* (11806). (000109).

---

⁵⁷ Di Eladio Rodríguez (RODGO2) definindo a voz *fiadeiro*: "Esta costumbre gallega, tan típica de nuestra población rural y tan arraigada en ella, que viene a ser una especie de velada en la cual se hila y además se bromea, se *palica*, se canta, se cuentan cuentos y se relatan leyendas de nuestro abandonado folklore, se dedican algunos momentos a juegos de prendas, y hasta se baila al final, pues a la reunión acuden las mozas lo mismo que las viejas, y como es natural no faltan tampoco los mozos del *RUEIRO* y de los lugares próximos provistos de instrumentos músicos adecuados, a cuyo compás danza la juventud unos breves instantes al terminar la tarea. Es, pues, el *FIADEIRO*, un lugar de trabajo y de diversión. En diferentes ocasiones se ha intentado suprimir esta tradicional costumbre. En visitas episcopales hechas allá por el siglo XVIII a las parroquias aldeanas se ordenaba a los párrocos que prohibiesen los *FIADAIROS*, bajo la pena de excomunión y multas en metálico a los contraventores. Las justicias y los tribunales ordinarios dictaron por su parte duras y severas medidas para que la prohibición se hiciese efectiva en todo el Reino; pero la fuerza de la costumbre pudo más que todas las conminaciones y amenazas, y los *FIADAIROS* y *FIADAS* siguieron y siguen celebrándose, si bien en estos últimos tiempos van perdiendo su carácter típico, debido más que nada a las modernas industrias textiles, que hacen ya casi inútiles la *ROCA* y el *FUSO* para hilar".

- (VIÑO:431). *Día de Santa Mariña vai ver a tua viña, e tal a ves tal a vindima.* (ALVAG:41). *O día de santa Mariña vai á túa viña, que, como a atoparás, así a vendimarás.* (34401:85). (RODGO3:314).
274. *O día de santa Mariña vai á viña, que, com'atoparás, vendimiarás.* (CARU:11.12.888). *O día de santa Mariña vai á viña, que, como a toparás, vendimarás.* (CARRA34:16) (CARRA32:129). *O día de santa Mariña, vai á viña, que, como atoparás, así vendimarás.* (CARRA4:6.08.1908).
275. *O día de Santa Mariña vai ve-la viña, así como a atopas así a vendimas.* (GARGO1:161). *O día de Santa Mariña, vai ve-la túa viña e, como a encontrarás, vendimarás.* (11806).
276. *Por santa Mariña vai ve-la túa viña segundo a vexas así a vendimas.* (43815:149). *Pola Santa Mariña tal como vexas a viña, tal a vendima.* (20545:74). *Pola Santa Mariña vai ás túas viñas e, cal as cates, tal as vendimas.* (CARRA32:129). (CARRA34:16). (GOLPE:17). (RODGO3:314). (39011). *!... vendimias.* (23911:179). *Pola Santa Mariña vai ás túas viñas e tal as cates, tal as vendimas.* (RISCO-18). *Pola Santa Mariña vai á túa viña, tal como a cates, tal a *vendimias.* (ANONI9:3921) *Pola santa Mariña vai á túa viña, tal como a cates, tal a vendimas.* (FILGU-G39). *Pola Santa Mariña vai ve-la túa viña que, como a atoparás, así vendimarás.* (11806). *Pola Santa Mariña, vai ver a túa viña, según a encontraras, así a vendimaras.* (31901). *Pola santa Mariña vai ver a túa viña e, cal a cates, tal a vendimas.* (RODGO3:420).... *tal a vindimas.* (VIÑO:369). *Pola santa Mariña vai ver a viña e, *según a encontraras, así a deixarás.* (RISCO-18).
277. *Pola Santa Mariña, vai ollar a túa viña; según a traballares, a encontrases.* (CASAS1:17). Este refrán presenta na rima un elemento novo e con el resalta que a boa anada non é só resultado dunha climatoloxía aleatoria senón, sobre todo, da calidade do traballo realizado polo viñateiro na viña. E, cando a calidade do traballo é baixa, recibe o alcume de *viña de Guimaráns*, que se define pola súa nula rendibilidade, como di o seguinte refrán.
278. *A viña de Guimaráns, trabállana cen homes e vendimiana dous cas.* (MOREI1:27). (VAZSACO1:868, 514). *A viña de Guimeráns trabállana cen homes e vindimiana dous cans.* (VIÑO:336). (ALVAG:10). (CARRA4:4.02.1908). Tanto *Guimaráns* como *Guimeráns* poderían ser lugares (topónimos) ou persoas (antropónimos). No primeiro caso sorprende a rima imperfecta (*Guimaráns ~ cas*) que, como topónimo só podería ser lugar dos concellos coruñeses de Ames, A Baña, Padrón, Vedra ou do pontevedrés das Neves; e como apelido só se rexistra nos concellos pontevedreses de Campo Lameiro, Cuntis e A Estrada. A variante *Guimeráns* podería ser lugar dos concellos pontevedreses da Cañiza ou de Meis e como apelido só se rexistra nos concellos pontevedreses de Marín, Cangas, Bueu, Vigo, Redondela, Pontevedra, Moaña e Pontearas. Ante este predominio toponímico e antroponímico pontevedrés, sorprende que os informantes sexan pontevedreses (ALVAG + VIÑO), coruñeses (CARRA) e lugueses (MOREI + VAZSACO1) e que ademais a forma *Guimaráns* non sexa propia de Lugo (fonte de MOREI) e de aí a rima imperfecta. Nesta situación reparo en que o repertorio máis antigo (1904) é de Emilio Álvarez Giménez (ALVAG) que foi

profesor no Instituto de Pontevedra dende 1857, que morreu nesa cidade en 1911 e que foi avó do colector da clave VIÑO. Todo nos leva a Pontevedra onde temos nas proximidades lugares con ese topónimo e persoas con ese apelido. Algúns deles son coñecidos por produciren hoxe viños de sona; outros, non. Ademais, a rima parece esixir que a forma orixinal do refrán teña a forma *Guimeráns*. Pero VAZSACO1: 868,514 ofrécenos paralelos casteláns: *La viña del cerro cávanla ciento y vendimiala un perro* (Correas). *La viña de Boadilla un perro la vendimia* (R. Marín). *La viña del cerro árala un galgo y vendimiala un perro* (R. Marín): como se ve, aquí tanto *cerro* como *Boadilla* refírense a lugares así que é verosímil que nestes paralelos galegos *Guimeráns* – *Guimaráns* tamén se refiran a un topónimo e non a un antropónimo. Ora ben, así como *cerro* e *Boadilla* parecen topónimos xenéricos para lograr unha rima, así sospeito que *Guimeráns* – *Guimaráns* deben de ser topónimos xenéricos que simplemente facilita a rima con *cans* sen máis precisións. É dicir, esta paremia debe de te-la función de designar calquera viña que dea excesivo traballo e mínimo froito. Calquera viña de tan escasa rendibilidade podería ser designada en galego *viña de Guimaráns*.

279. ***En Santiago sal a ver a túa viña; tal a ves, tal a verás e tal a vendimiarás.*** VAZSACO1:140,3262). ***En Santiago vai mira-la túa viña; tal a ves, tal a verás e tal a vendimiarás.*** (VAZSACO1:140,3262). ***Por Santiago comenza na viña a pinta-lo bago.*** (44237:50).

280. ***Por santa Ana, a uva pintada.*** Santa Ana celébrase o 26 de xullo. (VAZSACO1:824,22365).

281. ***Por Santiago e santa Ana pintan as uvas.*** (VAZSACO1:824,22367).

282. ***Por Santiago e Santana pintan as uvas, e pola Nosa Señora xa as hai maduras.*** (VAZSACO1:824,22366).

Parece un pouco precipitado que en xullo o viñateiro diga que a produción final será o que el agora ve nas cepas, cando o certo é que a uva non está segura ata que a fins de setembro entra no lagar. Se un lector radicalmente urbano tomase estes indicios ó pé da letra, estaría facendo algo que o viñateiro nunca fai e debo poñer aquí unhas liñas, porque isto ten que ver coa esencia das paremias.

O refrán nunca fala en linguaxe matemática. O refrán fala as verdades en linguaxe figurada, é dicir, con figuras retóricas. Unha das figuras preferidas é a hipérbole, a esaxeración (“as uvas que vexas en xullo esas serán as que vendimes”). Pero o labrego, que ordena o seu traballo en función da cadencia natural da vitalidade das plantas e codifica esa cadencia en refráns como recurso mnemotécnico, sabe que o azar meteorolóxico ten unha potencia superior á do ritmo vital das plantas; e sabe tamén que contra ese azar meteorolóxico el pouco ou nada pode.

Isto significa que o labrego é fiel seguidor da ciencia almacenada nas paremias pero nunca toma os refráns ó pé da letra, porque sabe que os refráns non son axiomas matemáticos. As hipérbolés das paremias axúdanlle a lembra-la planificación do traballo pero non pasan de ser referencia.

Neste caso, sabe que en agosto e en setembro aínda poden pasar moitas cousas que fagan mingua-la cantidade de uva aproveitable para pensarmos no lagar.

3.19. Viticultura. Agosto

Agosto é o mes da maduración e as visitas ás cepas xa son case diarias. A maduración implica que a uva precisa sol e teme a choiva. Con frecuencia o viñateiro *esfolla* algo a cepa, para que o sol chegue ós acios⁵⁸. E, aínda que moitos viñateiros din que unha *rega* (choiva maina e puntual) engorda a uva, a choiva insistente resulta perniciosa neste mes de agosto que é a antítese de abril, como establecían aqueles refráns xa vistos: *O vento d'abril e a lama d'agosto matan o viño anque sea no mosto.* (ALVAG:49). *O vento de abril e a lama de agosto, matan o viño e mailo mosto.* (11806). *O vento de abril i-a lama de Agosto matan o viño anque sea no mosto.* (VIÑO:452). Pola contra, unha máxima de J. de Prado di: *Da uva que moito madura sal viño pardo con embocadura.* (PRADO7: set65) (VAZSACO1:58,1354).

283. *As uvas non son uvas astra*⁵⁹ *que están maduras.* (RODGO3:400). (34401:85). (10406). *As uvas non son uvas astra que están maduras.* (VAZSACO1:824,22352). (VIÑO:381).

284. *Agosto, madura, setembro vendima as uvas.* (23911:147).

285. *Agosto madura; e setembro vindima a uva; outubro, bagazo fervendo na cuba; samartiño e nadal (se é pra min) deixalo dormir; e, cando xa a xeadá queimou a horta, colle o xarro e ábrelle a porta.* (MAREVA:24). Este refrán é o que máis explicita que, se é posible, os magostos deben facerse con viño vello.

286. *Agosto madura e setembro vendima.* (VAZSACO1:142,3314) (VIÑO:411). *Agosto madura e setembro vindima as uvas.* (VIÑO:411). *Agosto madura e setembro vendima as uvas.* (GEG1:141). (11806). (34401:85). (RODGO1:85). (11806). Non podemos ler estes refráns sen caermos na conta de que nestes refráns o viñateiro di que agosto é quen realiza a acción bioquímica de madurar e que setembro é quen leva a cabo a vendima: é dicir, atribúe accións vitais (madurar) ou accións humanas (vendimar) a puros conceptos astronómicos (agosto, setembro). Se na maduración podería ter certa lóxica, na vendima, non, porque é acción exclusivamente unha acción humana. Este atribuír intencionadamente cualidades humanas a realidades non humanas é unha ruptura da lóxica que forma parte da vontade de estilo na fala popular. No fondo está o concepto de que a natureza vive como vivimos nós; de que todo é humano.

287. *Cando sai sol, sinal de viño.* (VAZSACO1:58,1354). *Cando vai sol, *señal de viño.* ((VAZSACO1:58,1354).

⁵⁸ Como di Rivas Quintas: "Coidados hai que ter dil case todo o ano: cavar, estercar, podar, atar, enxofrar non sei cantas veces. Incluso esfollar algo, que as follas non lle tapen o sol à uva, porque é o que lle dá forza, azucres e logo grados" (RIVAS 109).

⁵⁹ No orixinal *hastra*.

288. **Ó seu tempo maduran as uvas.** (RODGO3:365). (VAZSACO1:808,21847). (23911:179). (23911:181). **Ó seu tempo veñen as uvas e as mazás maduras.** (23911:180). (RODGO3:365). **Ó seu tempo veñen as uvas i-as mazás maduras.** (VAZSACO1:75,1817). (TABOA2).
289. **Por Santiago e Santana pintan as uvas, e pola Nosa Señora xa as hai maduras.** (VAZSACO1:824,22366). A Nosa Señora (da Asunción) celébrase o 15 de agosto e algunhas uvas xa están maduras, aínda que a maioría, non.
290. **A sardiña por agosto pide o viño do mosto.** (GONPE:35).
291. **Agosto, viño mosto.** (44914). **En Agosto, viño mosto.** CARU:21.11.1888). (RODGO1:86).. (VIÑO:434). (CARRA32:129). (CARRA34:16). (DRAG1:85).
292. **En agosto hai mosto e-en san Martiño, viño.** (VAZSACO1:143,3349).
293. **Entre O Queimado e O Espelexado perde o viño o grao.** (27003:127). Alude ó delicados que son para a correcta maduración das uvas os días que corren entre San Lourenzo (aragonés que viviu no séc. III e que se celebra o 10 de agosto) e que morreu queimado nunha grella e por iso tamén se lle chama simplemente *O Queimado*. E tamén alude a San Bertomeu, apóstolo (que se celebra o 24 de agosto) que morreu despois de que lle arrincasen a pel a tiras: por iso se lle chama tamén *O Esfolado* ou, como aquí, *O Espelexado*. Dobre nota de estilo, designando un período delicado para a vide (quincena central de agosto) cos santos que coa súa festa delimitan ese período e, ademais, designando eses santos polo alcume que expresa a forma en que deron a súa vida para confesaren a súa fe (*martirio*).
294. **O vinte e un de agosto a uva fai mosto.** (39455:356). (34501). 34505:157). Todas estas fontes escriben *vinteún*. Indo xa ó contido do refrán, cómpre dicir que, obviamente, esta precisión nos días é simbólica pero si que indica que son días nos que o viñateiro xoga o traballo do ano dunha maneira especial.
295. **O mes de Agostiño é quen fai o bó viño; á forza de rexas calores e de choiva, un chisquiño.** (MAREVA:24). **O mes de Agostiño fai o bo viño.** (FRANCO:55). É sabido que a metade dos meses romanos tiñan un denominador numeral (*december*; *november*; *october*; *september*; *sextilis*; *quintilis*) pero que na época imperial dedicaron o mes quinto á memoria do asasinado Xulio César (polo que *quintilis* pasou a chamarse *mensis Iulii* “*mes de xullo*”) e dedicaron tamén o mes sexto á memoria do emperador Augusto (polo que *sextilis* pasou a chamarse *mensis Augusti* “*mes de Agosto*”)⁶⁰. Curiosamente a festa de san Agostiño cadra neste mes, polo que non sabemos se o *Agostiño* deste refrán se refire ó emperador Augusto (63 aC – 14 dC) ou a san Agostiño de Hipona (354-430) que se celebra o 28 de agosto.

⁶⁰ Obviamente os numerais implícitos nos nomes dos meses revélanos que con toda probabilidade o primitivo ano romano empezaba en marzo e remataba en febreiro. De feito aínda en época republicana era en marzo cando tomaban posesión os novos cargos políticos: é dicir, empezaba o ano político.

A maduración é esencial para que haxa viño. É unha das claves do proceso vitícola. Lembremos aqueles refráns cheos de estilo que quedan anotados en maio: *Maio fai o trigo e agosto o viño. Maio come o trigo e agosto bebe o viño.*

En anos de verán moi cálido, xa se podería facer mosto con algunhas uvas pero sería unha operación economicamente ruín, porque quen tal fixer, renunciaría á maior parte do valor que lle poden acabar dando as uvas. Por iso un refrán advirte que:

296. **Polo agosto vale máis viña que mosto.** (RODGO1:86). (11806).

297. **Por agosto vale máis viño que mosto.** (VIÑO:464).

Outro pide que se atenda a intensidade da color da uva, como indicio de verdadeira maduración:

298. **O viño e a uva canto máis pinta máis madura.** (21112:33). (24402:1386).

Farei un inciso porque este refrán me lembra un comentario de Antonio Casares que en 1843 describía unha certa picaresca da viticultura galega do seu tempo:

En el día la mayor parte del vino que se consume es tinto, i los compradores dan comunmente la preferencia al mas cargado de color; i he aquí la causa principal de su alteracion, pues el cosechero cuida solo de esta propiedad del vino, i da poca importancia á la fortaleza, buen gusto i fragancia, que debían ser las cualidades apetecidas; de aquí la preferencia que dan los propietarios á los vidueños⁶¹ mui esquilmeños, que por lo regular son los menos á propósito para producir buenos vinos, por que en este género de cultivo lo que se gana en cantidad, se pierde en calidad: i de aquí tambien la adición de moras, bayas de Sauco ó Campeche con el fin de aumentar la cantidad de materia colorante. (CASARES 1843:18).

Volvendo ó tema da maduración das uvas, outros refráns recomentan expresamente esperar a que se complete a maduración:

299. **Quen vende a fariña e o queixo na encella, ou viño en mosto, e o trigo en agosto, a súa ganancia dá a outro.** "Encella" é o molde no que se fan os queixos.

300. **Quen vende o trigo na eira e a la na ovella e o pan en agosto e o viño en mosto dá proveito a moitos.** (RODGO3:409).

E, unha vez máis, o refraneiro anota unha sincronía natural: a que acompasa a maduración das uvas co visible traballo das formigas.

301. **Cando a formiga traballa, viño na parra.** (CARRA34:18). (CARRA4:19.02.1908). (ALVAG:36). (VIÑO:416). Este refrán, polo que me parece, fala do traballo normal das formigas; non dese traballo nervioso, cando van en procesión, en liña recta e formando unha fila, porque ese tipo de traballo de emerxencia tense por indicio de que vai chover. **Cando a formiga traballa, viño na parra.** Porque será bo o tempo para a colleita. (RIVAS: 58).

⁶¹ "VIDUEÑO: "Casta o variedade de vid" (DRAE). *Esquilmeño* non aparece no DRAE pero, derivando de *esquilmar*, debe significar "que chupa con exceso el jugo de la tierra" (DRAE).

302. ***Se non chove en agosto, terás bos nabos, bo viño e bo magosto.*** (33903).

En agosto faise a malla do centeo. *Bo magosto* -no refrán anterior- quere dicir, boa anada de castañas. E, cando se facía á man, estaba ben codificado o traballo que debían face-los homes en dúas ringleiras (bate-lo cereal cos mallos ou manles para que soltase o gran) e, ó remataren, berraban *¡Mulleres, á eira!* e elas con vasoiras de xesta (coañadeiras) limpaban os lixos que houbera por riba do centeo e, a seguir, poñendo os angazos do revés para que fixesen de rodos, reunían o gran e recollíano para levalo á hucha. Un refrán dá unha versión máis ampla que nos indica un detalle esencial: nese momento os homes pasaban a descansar un pouco do esforzo e tiña que haber un viño fresco agachado á sombra, normalmente baixo unha meda de feixes de centeo (coeira):

303. ***Mulleres á eira e viño en coeira.*** (RODGO2:661). (MOREI2:27).

304. ***Na noite de san Xoán andan os tolos a pedir pan e na noite do ceboliño andan os vellos a pedi-lo viño.*** Os alumnos do Colexio "Mosteiro de Caaveiro" da Capela recolleron este refrán. O ceboliño (*Allium schoenoprasum*) quere chan mol e húmido e, aínda que me parece cultivo de primavera e verán, quen vén de rega-lo ceboliño de noite xa quere un viño, para secar e entrar en calor.

3.20. Viticultura. Setembro das uvas, mel, figos e castañas

O outono, que empeza o 23 de setembro é o mes no que a cepa acada o seu clímax. O froito (acio de uvas) acada a súa plena maduración, o froito recóllese e a cepa inicia o seu período de acumulación de reservas antes da parada vexetativa.

Setembro é na maior parte de Galicia o mes da vendima, aínda que por veces nalgunhas partes da Ribeira Sacra o clima permite adiantala á última semana de agosto. Por iso setembro é tamén coñecido como setembríño das uvas maduras, San Migueliño das uvas maduras (GAITE97:60), o mes da vendima ou simplemente a vendima⁶².

305. ***Ou tarde ou cedo, a cepa sempre dá uvas polo setembro.*** (La Noche).

A viticultura chega ó final da súa primeira fase para entrar axiña no delicado proceso da vinificación. Pero todo o traballo do ano pende aínda dun fio porque hai que vendimar uva ben seca e ben madura e hai que contar con xente que bote unha man para facelo nos días exactos. No 2015 a principios de agosto todo indicaba que ía ser unha anada histórica en Galicia, cun aumento de 15 millóns de litros, pero nas primeiras semanas de setembro apareceron unhas inesperadas chuvias intensas e frías que fixeron baixa-la produción un 20% en relación ó ano anterior e temíase que puidese aparece-la botrite nas uvas.

⁶² Isto permítenos entender un refrán que di *Raiña é a galiña que pon na vendima* (27003:150), porque é ben sabido que as galiñas regulan o seu ciclo pola luz solar e, segundo as horas de luz diúrna vai mingando (setembro, outubro, novembro, decembro), elas van baixando o número de ovos que poñen (e mesmo deixan de poñer) e só recuperan o ciclo cando no ano seguinte os días van medrando. Canto máis ó sur en Galicia, máis tempo seguen poñendo. En Barbeirón (Sobrado de Trives) din que pola vendima (primeiros de outubro) aínda poñen a cantidade normal.

306. *A xeadada de setembro seca o millo e podrece o viño.* (23911:148).

Por iso, chegado o momento oportuno (o que a Biblia chama o *kairós*), os viñateiros vendiman dende que sae o sol ata que se pon.

4. A vendima

A vendima é o final do proceso anual da viticultura pero é tamén o inicio do proceso anual da vinificación. Quen ten experiencia da vendima sabe que as uvas, ó estaren no cesto, mesmo antes de prensalas no lagar, xa aumentan algo a súa temperatura: isto indica que o proceso de fermentación (é dicir, a vinificación), en certa medida, xa se iniciou, aínda que só sexa continuación do proceso biolóxico que, minutos antes, esas mesmas uvas mantiñan unidas á cepa. Pero tamén é certo que a vendima, como a recolleita de calquera outro froito, é o final deste traballo agrícola e estaría incompleta a viticultura se excluírmo-la vendima. Por iso inclúo aquí os refráns da vendima.

A hixiene é un factor esencial en todo o proceso. Se ata agora era fundamentalmente a natureza (sol, vento e chuvia) quen mantiña a hixiene da uva, agora é o traballo humano quen ten que garanti-la hixiene dos cestos, do lagar e das cubas.

4.1. Xeneralidades da vendima

Os romanos dicían: *Messis et vindemia, semel in anno veniens, nonnumquam spem fallit* ("A sega e maila vendima veñen unha vez por ano e por veces non cumpren as esperanzas"). O traballo do viñateiro é de resultado aleatorio, coma tódolos traballos dos labregos e dos mariñeiros, coma tódolos esforzos do sector primario.

307. *A vindima non é cada día.* (44084).

Este refrán ten unhas variantes que parece que veñen de épocas nas que todo debía vir un pouco antes. Xa vimos que o refrán 208 emparellaba o san Xoán (24 de xuño) co pan, cando a sega se fai maiormente en xullo, e este refrán presenta unha variante que parece emparella-la vendima con agosto (tal aconteceu nalgunhas zonas meridionais en 2015), cando o máis habitual na maior parte de Galicia é facela en setembro:

308. *Agosto e vendima non é cada día, e si cada ano: us con ganancia i-autros con dano.* (RISCO-N:17). *Agosto e vendima non é cada día, e si cada ano: uns con ganancia e outros con dano.* (11806).

Estes refráns poñen en evidencia que a vendima é un dos traballos máis festeiros que pode haber no mundo rural. E o refrán advirte que:

309. *Agosto e vendima non son cada día.* (SACO2:330). (11806). (21112:28). (39011). (CARRA32:129). (CARRA34:16). (RIVAS:60). (MAREVA:24).

310. *Agosto e vendimia non son cada día.* (s.v. Agosto). (DRAG1:85). (CARU:19.11.1888). (23911:147). (CARRA4:12.01.1908). (RISCO-18). (VIÑO:409). (SACO1:216). El refrán castellano dice: 'Agosto y vendimia no es cada día, y sí cada año: uno de ganancia y otros con daño'. (ALVAG:34).

311. ***Agosto e vindima non son cada día.*** O colector explica: "Se recomenda a economía con que os labradores deben vivir". (ALVAG:34). (MACHAAL:18).
312. ***Agosto e vendima non son cada día e si cada ano: uns con proveito e outros con dano.*** (11806). (GEG1:141). (RODGO1:85).
313. ***Agosto e vendima non son cada día, e si cada ano: un con gozo, outro con dano.*** O colector explica: "Aconsejan economía a os labradores, porque a cosecha é só unha, e exposta a contingencia". (VAZSACO).
314. ***Agosto e vindima non son cada día e si cada ano, ús con ganancia i outros con dano.*** (VIÑO:410).

Testemuño do carácter festivo e, ó mesmo tempo, advertencia é o que expresa este refrán:

315. ***Non é o mesmo andar ás turras - que andar ás uvas.*** (MAREVA:57).
316. ***Ó seu tempo cóllense as uvas, se están maduras.*** (RODGO3:400). (VAZSACO1:824,22360).

4.2. A vendima no seu tempo

O viñateiro está sempre pendente da evolución das súas uvas, observa con ansia crecente o estado e o nivel de maduración e decide intervir en función do estado concreto das súas propias cepas. O refraneiro responde a unha viticultura que aínda non coñecía os modernos sistemas de medición do grao alcohólico da uva; o viñateiro tradicional, que nestas datas xa visita case acotío as súas cepas, aprendeu a sabelo por métodos prácticos e o refraneiro galego, é dicir, a experiencia dun clima atlántico e relativamente setentrional coma o noso, ten como recomendación básica non ter présa en vendimar:

317. ***Quen bos viños queira conservar, non debe ter présa en vendimar.*** (VAZSACO1:78,1893).

O refraneiro, como ferramenta mnemotécnica, tamén lle dá outro indicio baseado na sincronía que a experiencia detecta entre a plena maduración das uvas e a aparición dos estornios:

318. ***Cas uvas e os migueliños, gorxean os estornios.*** (23911:186). (23911:201).

Obviamente hoxe os viñateiros xa saben medir con precisión e na parra o grao da uva, de xeito que, por veces, adiantan a vendima, porque nalgúns viños de Valdeorras a primeiros de setembro a uva pode chegar a 17° e iso sería excesivo. Isto fixo que alí, no ano 2015, houbera que iniciar a vendima de determinadas variedades de uva a fins de agosto.

Pero o refraneiro -verdadeiro vademecum do labrego tradicional- dille que o mes normal da vendima é setembro:

319. ***Polo sanxuán, a sardiña; e en setembro, a vendima.*** (34001). ***Polo sanxoán, á sardiña; e polo setembro, á vendima.*** (40609).

E, dentro do mes de setembro, o refraneiro asócialle ese momento ideal a tres santos: a Virxe do Portal (8 de setembro), san Nicolao Tolentino (10 de setembro), san Mateo

(21 de setembro) pero sobre todo asócio con san Miguel (29 de setembro), a quen en Galicia se lle chama de maneira proverbial e cariñosa san Migueliño das uvas maduras.

Entre eses catro santos adoita darse o momento ideal, que nunha Galicia de orografía moi diversa varía naturalmente duns lugares a outros.

320. *Pola Virxe do Portal pon a xente a vendimar.* (8 de setembro) (CASAS1:21). (VIÑO:461). (VAZSACO3:259,293)

321. *Polo san Nicolás as uvas vendimiarás.* (10 de setembro) (23911:174).

322. *Polo san Xenaro, vendimas pró carro.* (19 de setembro) Este é o san Xenaro de Benevento, pero hai outro san Xenaro de Córdoba que se celebra o 13 de outubro (FERRO 1992; 537; CONDE:188).

323. *En san Mateo vendimia ti e vendimio eu.* (21 de setembro) (40619:472).

324. *Día de san Mateo, vendima ti, vendimo eu.* (VAZSACO1:175,4143).

En calquera caso, setembro é o mes das vendimas e das primeiras castañas (as castañas migheliñas) arredor do día de san Miguel (29 de setembro).

325. *Setembre trae as vendimias e as castañas migheliñas.* (10917:472).

Setembro é tamén un mes de actividade feliz e febril. Por iso o refraneiro di dúas cousas:

326. *En setembro colle o viño e non durmas no camiño.* (43815:152). (FRAGUAS-GEG: 28,164). (11806). *No setembro colle o viño, e non durmas no camiño.* (23911:148).

327. *Setembro das uvas maduras, tarde vés e pouco duras.* (38409).

328. *Setembriño das uvas maduras, tarde me vés e pouco me duras.* (11806).

A síntese labrega do mes de setembro é esta:

329. *Polo san Miguel, uvas e mel.* (11806). (24402:1399).

330. *No día de san Miguel, uvas e figos por onde os houber.* (43403). Obsérvese aquí, unha vez máis, como o refraneiro agrupa, por razóns mnemotécnicas, varias realidades que tenden a aparecer sincronizadas: neste caso as uvas e mailos figos.

331. *Uvas e pan recente tíranlle ás vellas enrugas da frente.* (RIVAS:101).

4.3. Indicios e preparativos da vendima: limpar culceiros e preparar cubas

É costume comezar pola uva branca, porque a tinta todo o tingue. En Soutelo (Cuntis) comezan polo viño branco, seguen polo tinto e acaban polo roxo. (RIVAS:109).

Polo tamaño dos acios tamén se pode calcular xa canto durará a vendima. Así din no Bierzo:

332. **Racimo corto, vendimia larga.* (60023:79).

Se os acios nacen tarde, son pequenos e teñen seco. Iso significa que hai que entrecolle-las uvas antes de prensalas, por iso a vendima leva máis tempo (vendima larga).

Se a vendima en poucos casos se fai en agosto, hai indicios de que non anda lonxe: cando os viñateiros lavan os culeiros ou cestos propios da vendima. O refraneiro practica moito a sincronía de realidades para formular conceptos e procesos.

333. *Límpanse os culeiros, sinal de vendima.* (VAZSACO1:473,12240).

Moi importante é a calor dos días previos á vendima, que lle lembra ó viñateiro que ten que preparar xa os bocois e as cubas:

334. *Viño queimado, bocoí cargado; viño a arder, cubas a facer.* (21007:1719).

335. *Uvas a arder, cubas a facer.* (23911:170). *Viño a arder, cubas a facer.* (VAZSACO1:85,2068).

336. *Antes da vendima compón as cubas axiña.* (RODGO3:419). (VAZSACO1:827,22465).

4.4. Días máis axeitados para a vendima

Vexamos agora as numerosas variantes dos días axeitados para vendimar. Empecemos polos que sinalan o día de san Mateo (21.9):

337. *Polo san Mateo, vendima arreo.* (RODGO3:419). (21112:25). (34401:85). *Polo San Mateo vindima arreo (ou vindima ti, vindimarei eu).* (VIÑO:463).

338. *Polo San Mateo, cada un vendima o seu.* (11806).

339. *Polo san Mateo, vendima ti, vendimo eu.* (23911:173). (23911:186). *Polo san Mateo, vendima ti, vendimarei eu.* (RODGO3:419). *Polo san Mateo, vendimia ti vendimo eu.* (23911:148). *Polo S. Mateo vendimia ti e vendimio eu.* (18001). *Por o San Mateo vendima tú e vendime eu.* Época propicia para a colleita, arredor do 21 de setembro, festa do santo apóstolo. (21007:1383). *Por San Mateo, vendima ti, vendimo eu.* (15601). (17324). (41741). (15327). *Por san Mateo vendima ti, vendimarei eu.* (VAZSACO1:189,4502) *Por San Mateo vindima ti, vindimo eu.* San Mateo, vendimia enseguida, porque en el día de dicho santo ya están las uvas maduras. (ALVAG:50). *Por San Mateo, vendima ti, vendimo eu.* "Por San Mateo, vendima ti, vendimo eu". (ALORO27:111).

340. *San Mateo [21.9.], vendima ti, vendimarei eu.* (TABOA2). *San Mateo, vendima ti vendimarei eu.* (CASAS1:21). (CARRA32:130). (CARRA34:16). (11806). *San Mateo, vendimia ti, vendimarei eu.* (CARU:29.12.1888). *San Mateo, vendimia ti, vendimarei eu.* (GOLPE:19).

341. *San Mateo, vindima tu, vindimarei eu.* (RISCO-N:18). *San Mateo, vindima ti, vindimarei eu.* (SACO1:230). (SACO2:344). (FILGU-G38). *San Mateo, vindimia ti, vindimarei eu.* (VAZSACO) *San Mateo, vindima tu, vindimarei eu.* Patrón de Oviedo. (MACHAAL:19). *Por san Mateo vindima ti, vindimarei eu.* (VAZSACO1:189,4502).

342. *Polo san Mateo non pidas chuvia a Deus.* (FERRO: 1992, 373). Compréndese ben este refrán de sentido común, porque chuvia e vendima son incompatibles.

Outro santo vendimador, aínda que pouco estendido en Galicia, é o san Xenaro de Benevento (19.9, día no que o seu sangue se licúa en Nápoles).

343. ***Polo San Xenaro, vendimas para o carro.*** (11806).

Pero o santo emblemático da vendima é, sen discusión, san Miguel, que se celebra o 29 de setembro, e que se asocia ás uvas e figos.

344. ***Por san Miguel, uvas e figos por onde eu quixer.*** (44237:50). Véxase o que queda dito (2.14.1.) dos dous Migueletes que circunscriben a vida das uvas (o do 8 de maio e o do 29 de setembro). Aquí, na vendima, refírese ó segundo *Miguelete*. Pero debemos ter en conta que, aínda que *san Miguel* non se refire necesariamente ó día 29 de setembro senón tamén ó mes de setembro (*mes de san Miguel*), a cousa vén sendo a mesma, porque o día de san Miguel é o penúltimo do mes.

Tan emblemático é o día/mes de san Miguel que:

345. ***De san Miguel pra riba non se señala a vendima.*** (VAZSACO1:174,4128). ¿Como hai que entender esta loc. *pra riba*: ¿cara ós días/meses anteriores ou cara ós días/meses posteriores? Coido que cara ós posteriores, vendo que *para riba* significa “para máis”, “para posteriores” en refráns coma *Dos corenta pra riba non molles a barriga* que aconsella que a partir de certa idade cómpre ter coidados especiais coa saúde e mesmo non embarcar nin casar nin embarcar, porque *Vello que fai boda, cava sin querer a súa cova*. (MOREI1:104). *Dos corenta pra riba, non te metas na auga fría; nin na mar nin na ría* (23911227). Polo tanto, este refrán recomenda que a vendima non pase do mes de san Miguel (setembro). E, por se aínda había dúbida, queda claro con estoutro refrán:

346. ***San Miguel, mes do viño, moita i-auga no moíño.*** (TABOA2). (GAITE72).

Vexamos agora as numerosas variantes do día de san Miguel, centro da vendima:

347. ***Polo san Miguel están as uvas o mesmo có mel.*** (RODGO3:313). (11806).

348. ***Polo San Miguel, mete as uvas no tonel.*** (11806).

349. ***San Miguel das uvas maduras, moito me tardas e pouco me duras.*** (18001). ***San Miguel das uvas, tarde vés e pouco duras.*** (33903). ***Por san Miguel as uvas maduras moito me tardan e pouco me duran.*** (VAZSACO1:824,22364).

350. ***San Migheliño das uvas maduras, moito nos tardas e pouco nos duras.*** (18007:472). ***San Miguel das uvas maduras, moito me tardas e pouco me duras.*** (43920). (CASAS1:21).

351. ***San Miguel das uvas maduras tarde vés e pouco duras.*** (FILGU-G38). (TABOA4:136). (13302). (21112:18). (42007).

352. ***San Miguel das uvas maduras, tarde me vés e pouco me duras, se dúas veces viñeras, moito ben nos deras.*** (11806).

353. ***San Miguel das uvas, tarde nos vés e pouco nos duras.*** (RODGO3:400). (VIÑO:398). (43603:472).

354. ***San Miguel das uvas, tarde vés e menos duras.*** (VAZSACO1:192,4594).

355. **San Miguel das uvas, tarde vés e pouco duras.** Os días son máis curtos e, sobre todo, para as festas. (21007:1493), (20001), (20001), (36701), (31607:471), (44406), (41743).
356. **San Miguel das uvas, tarde vés e pouco duras.** Se refire a la fiesta de la Dedicación de S. Miguel, que se celebra el 29 de setiembre. (VAZSAC01:192,4593).
357. **San Miguel das uvas, tarde ves, e pouco duras.** (RAJO).
358. **San Migueliño das uvas, moito me tardas e pouco me duras.** San Migueliño das uvas, moito me tardas e pouco me duras. (44237:50).
359. **San Migueliño das uvas, tarde vés e pouco duras.** (RISCO-18), (19204).
360. **San Migueliño das uvas, tarde vés e pouco duras.** (ou: *San Migueliño das uvas maduras, moito me tardas e pouco me duras*). (ANONI9:3925), (CARRA32:130), (CARRA34:16), (CARU:28.12.1888), (18605), (23911:155), (000111), (15327), (RODGO2:623)⁶³.
361. **San Migueliño das uvas maduras, moito me tardas e pouco me duras.** Tarda moito en vi-la colleita das uvas pero logo se acaba. (CARRA34:16), (CARRA32:310), (GOLPE:19), (17703), (20306), (25003), (44237:50).
362. **San Migueliño das uvas maduras, ¡que tarde vés e que pouco nos duras! Se nos viñeras dúas veces ó ano ¡quen nos tusira de gordos e sanos!** (RODGO2:623).
363. **San Migueliño das uvas maduras, que tarde nos vés e que pouco nos duras; se dúas veces ó ano viñeras, moito ben nos deras e moitos favores tamén nos fixeras.** (VIÑO:400).
364. **San Migueliño das uvas maduras, que tarde veis e que pouco duras.** O San Miguel celébrase o 29 de setembro e normalmente vai bo tempo nesa época, é o que se deu en chamar *verao de san Miguel*. (38319:113).
365. **San Migueliño das uvas maduras, tarde me vés e pouco me duras.** (VIÑO:399).
366. **San Migueliño das uvas maduras, tarde vés e pouco duras.** (MACHAAL:19), (SAC01:231), (SAC02:344), (ALVAG:52), (RISCO-N:18), (13702:122), (15601), (17324), (ALORO27:111), (43815:153).
367. **Por san Simón e san Xudas, collidas as uvas. // Por san Xudas e san Simón, collidas as uvas son.** (FERRO 1992:488). Os dous santos celébranse o mesmo día: 28 de outubro. Alude a que por estes días está rematada a vendima. Pero outro refrán recollido en Ribadulla (Vedra) xa sitúa neste día a data de barrear as cubas, é dicir, o final da primeira fermentación. **Por san Simón e san Xudas mata os teus porcós e barrea as túas cubas.** (18911:472)

⁶³ Aínda que a experiencia aconsella ser cauto coas aparentes erratas (*lectio difficilior praeferenda* -di o sabio principio da crítica textual), hai dous casos que ben poderían ser erratas: *San Migueliño das uvas maduras, tarde vés e pouco maduras*. (17322). *San Migueliño das uvas, tarde vas e pouco duras*. Os dous parecen erratas polo máis habitual... *tarde vés* e tamén...*pouco me duras*.

4.5. Un inciso comercial

Non podemos perder de vista que a viticultura tradicional galega non é de monocultivo senón de sabia combinación do policultivo e gandería. A razón é que a explotación agraria galega tradicional busca o obxectivo da autarquía económica familiar. Por iso, mentres está inmersa no traballo da vendima que compromete tódolos membros da familia, non esquece que hai poñer en práctica algunha actividade comercial. Neste tempo as galiñas empezan a deixar de poñer ovos e, polo tanto, é o momento axeitado de vendelas para carne. E volvelas mercar no cambio de ano, cando, co aumento de horas de luz, o seu ciclo biolóxico as leva a producir ovos outra vez:

368. *Pola vendima vende as túas galiñas; e polo Nadal vólveas comprar.* (23911:199).
Pola vendima vende as túas galiñas, polo Nadal vólveas mercar. (RODGO3:419). *Pola vindima vende as túas galiñas; pola Navidá vólveas mercar.* (VAZSACO1:827,22469).
Polas vendimas vende as túas galiñas, pola Navidade vólveas a mercar. (11806). (LEIRO4:28).

4.6. Un dato esencial: a vendima ten un día óptimo e hai que acertar con el

Concluindo, a vendima ten que ser no seu día, é dicir, no que marca o estado óptimo da uva.

369. *En setembro vendima correndo.* (11806).

A uva, coma todo froito ou froita, ha de collerse cando está en sazón; deica ese momento suma valores. *A colleita dáa Deus, o viño faino o home*, di o labrego. A uva para ter todo o seu sabor, para facer un bo viño, cómpre collela madura, que teña asumido todo o azucre que lle corresponde.

Rivas Quintas di que unha das razóns de termos viños ácidos de máis está en non collérmo-la uva coa maduración debida. "Nalgures, coma no Morrazo a razón de apurarse a vendimar, é (ou polo menos érao na dieza de 1960) que se un fica detrás dos demais, os rapaces encargábanse de lles fagu er eles a vendima. E así, de tales uvas, tales viños" (RIVAS:107). O refrán é máis universal:

370. *Ó que detrás vendima, lévanlle as uvas e estércanlle a viña* (RIVAS:107). *Ó que atrás vendima, lévanlle as uvas e estércanlle a viña.* (VAZSACO1:74,1772). *Ao que atrás vindima lévanlle as uvas i estércanlle a viña.* (VAZSACO) (21007:153). *O que atrás vendima, cómenlle as uvas e cáganlle na viña.* (VAZSACO1:74,1770). *O que atrás vendima, cómenlle as uvas e méxanlle na viña.* (VAZSACO1:74,1771).

371. *O que atrás vendima, róubanlle as uvas e abónanlle a viña.* (40307).

372. *O que fai atrás a vendima, cómenlle as uvas e estércanlle (derrámanlle) a viña.* (VAZSACO). *O que tarde fai a vendima, cómenlle as uvas e cáganlle nas viñas.* Ademais de comerlle as uvas, tamén llas cagan. (21004).

Como se ve, o refraneiro di que se un se demora en inicia-la vendima (o que *vendima atrás*, é dicir, tarde), outros lle levarán as uvas e pisaranlle o chan. Que algúns refráns

digan *cómenlle as uvas e cáganlle na viña* a aquel viñateiro que se atrasa en vendimar supoño que non se refire ó *rebusco das uvas* que quedaron esquecidas na vendima (ou ás castañas, noces ou outras froitas que sempre quedan no chan ou nas árbores): isto en tempos estivo máis ou menos tolerado se o facían nenos ou persoas pobres, pero sempre se considerou imprescindible norma de boa crianza pedir permiso para entrar na propiedade. Este tipo de pequenos roubos tolerados son o que outro refrán expresa metaforicamente así:

373. *No tempo da vendima sai a raposa á rapiña*. (RIVAS:267-268).

A vendima parece se-lo traballo agrícola que menos especialización require, porque só hai que coller e entrecoller (retira-las uvas verdes ou en mal estado): iso si, se algún vendimador falla nisto, o problema no lagar ou nos bocois xa é irremediable.

374. *Non queiras uva verde nin *podrida si te propós facer boa bebida*. Poida que sexa unha máxima da autoría de Jacinto del Prado máis ca dun refrán da tradición popular. (VAZSACO1:824,22359).

375. *Mandar rapaces á vendima é cousa perdida*. (RODGO3:419). (VAZSACO1:827, 22467). (MOREI1:23). (34401:139).

4.7. A cuestión xurídica do rebusco

A pesar do dito atrás verbo do rebusco, o refraneiro segue dando doutrina social.

376. *Na viña de outro ninguén pode ir escoller*. (CARRA4:16.07.1908). (RODGO3:420). (VIÑO:356). (VAZSACO1:69,1645). *E á viña doutro ninguén pode ir a escoller*. (CARU:28.11.1888).

Na súa orixe remota a autorización do rebusco podería ser un xesto compasivo con raíces na doutrina do Antigo Testamento (Deuteronomio 23-24) que prescribía que esas uvas eran regalía reservada a emigrantes, orfos e viúvas:

Cando entres na viña do teu próximo, come uvas. ¡Si, farta a túa gorxa! Pero non poñas nada na túa cesta. Cando entres nos eidos do teu próximo, podes arrincar espigas coa túa man, pero a fouce non a movas no pan do próximo” (Deut. 23, 25-26).

Se vendima-la túa viña, non rebusques de segundas: o rebusco será para o emigrante, para o orfo e mais para a viúva: Así lembraste de que fuches servo no país de Exipto. Por isto eu che mando que poñas en obra esta lei (Deut. 24, 21-22).

377. *Na viña vendimada calquera pode vendimar*. (CARRA4:16.07.1908). (CARRA4:30.04.1908). (CARRA4:16.07.1908). (RODGO3:420). (34401:85). (34401:85). *Na viña vindimada calquera pode vindimar*. (VIÑO:357).

A este refrán o sacerdote e paremiólogo Vázquez Saco dálle unha interpretación moral que dá por sabida pero que non concreta:

378. *En viña vendimiada calquera pode vendimiar*. Con sentido moral que facilmente se deduce de la imagen. (VAZSACO1:63,1484).

379. **Ó pasa-lo día de san Miguel, uvas e figos por onde os houber.** (11806). (24402:1374).

4.8. Outro dato esencial: a vendima ten que ser seca

Pero non é só o calendario quen establece o tempo da vendima. É esencial que sexa en día seco, sen tronada e coa uva ben seca.

380. **Se ves tronar, non vaias vendimar.** (VAZSACO1:80,1939).

381. **Vindima mollada, colleita tronada.** (SACO2:344).

382. **A vindima, enxoiata e fría.** (RODGO3:419). (34401:85).

383. **Collerás viño moito, se vendimares enxoiato.** (RIVAS:268). Obsérvese que a rima deste refrán é máis perfecta cá das variantes seguintes:

384. **Collerás viño mosto se vendimas enxoiato.** (RODGO3:421). (MORE1:94). (VIÑO:428).
Collerás viño ou mosto se vendimas enxoiato. (43917). (43920).

385. **Vendima enxoiato, se queres coller viño mosto.** (RODGO3:419). (CONDE:189).

386. **Vendima enxoiato, se queres coller viño mosto.** (RODGO3:419). (VIÑO:479). (VIÑO:479).
Vindima enxoiato, se queres coller viño mosto. (VAZSACO1:827, 22470).

387. **Vendima con sol, se queres viño dulzón.** (VAZSACO1:85, 2060).

A uva mollada é mala e hai que evitala:

388. **Uva mollada para viño non vale nada.** (RODGO3:400). **Uva mollada para viño non vale nada.** (RODGO3:400). (34401:85). (CONDE:189) **Uva mollada pra viño non val nada.** (VIÑO:402). **Uva mollada pró viño non val nada.** (RIVAS:60) (23911:188). Unha máxima é que “*Vendima en seco e uva en sazón é pra viño unha gran condición*”.

Por iso no Bierzo din que

389. **Vendimia en mollao e collerás mosto aguao.** (60023:89).

E coido que, visto isto, a máxima de Jacinto del Prado *Uva con rocío vendimada déixaa no lagar amontonada*, hai que entendela no sentido de que non se pode aproveitar: hai que amontoala.

E, como veremos no seguinte refrán, a uva mollada non vale nin para facer uvas pasas:

390. **Uva mollada non é boa pra ser colgada.** (60023:87).

Por iso o refraneiro, tan amigo dos xogos de palabras (a fin de contas o refrán é literatura), fai unha preciosa antítese dicindo que di que a auga do ceo (choiva) é mala pero que a da fonte (para lavar todo) é boa.

391. **En tempo de vendima, augoa do ceo, mala; pero da fonte, boa.** (CARRA4:30.04.1908).
En tempo de vendima, auga do ceo, mala, pero da fonte, boa. (VAZSACO1:63,1476). **En tempo de vindima, auga do ceo, mala; pero da fonte, boa é.** En tiempo de vendimia, mala es el agua del cielo, pero la de fuente buena es. (ALVAG:44). **No tempo da vendima**

a auga do ceo é mala, pero a da fonte é boa. (20545:74). ***En tempo da vendima, auga do ceo é mala, pero a da fonte boa é.*** (VIÑO:436). (000109).

Velaquí unha proba de que nos refráns, que parecen cousas simples, non só hai intención científica (dar unha norma agronómica) senón tamén verdadeira intención artística (dicilo de forma repenicada). Isto non é casual: a arte nos refráns é sempre intencionada, neste caso, porque pretende gravar na nosa memoria a súa doutrina, aínda que, neste caso, sexa doutrina agrícola.

E aínda falta outro dato imprescindible, que converte a vendima en artesanía: cando un acio ten algunha uva merada, hai que entrecoller: as uvas en mal estado non poden ir ó lagar e, menos aínda, ás cubas. Confeso que me sorprende non dar encontrado un refrán galego que faga esta recomendación tan necesaria, cando, en cambio, existe de vello para outros asuntos, por exemplo, o que avisa de que a sarna dunha ovella contamina a grea enteira (*Vnius pecudis scabies totum commaculat gregem*) ou en castelán *Una pizca de acíbar echa a perder un perol de almíbar*.

O viño é un longo proceso e cada momento ten a súa técnica.

E dous novos datos da sincronía da natureza que nos anota o refraneiro como recurso mnemotécnico. Así como os bandos de estorniños indicaban que as uvas estaban madurando, agora os corvos lembran que acabaron as vendimas:

392. ***Despois de vendimas, corvos.*** (RODGO3:419).

393. ***Despois da vendimia, non xantes sardiña.*** [Refranes de sazón] (DIAZ). Este refrán lembra outro de xuño, que xa queda atrás (374) e que xa facía esta distribución culinaria: ***Polo sanxuán, a sardiña; e en setembro, a vendima.***

O segundo dato mnemotécnico é que, cando estamos no tempo das uvas e dos figos, hai que ir preparando a roupa do inverno.

394. ***Cando hai uvas e figos amaña os teus vestidos.*** (34401:85). (RODGO3:400). (VIÑO:384). (23911:187). ***Cando hai uvas e figos, amaña teus vestidos.*** (60023:22).

5. Observacións xerais

5.1. Sincronías mnemotécnicas

A mnemotecnia é un dos obxectivos primordiais de tódalas paremias. Os recursos utilizados son moitos pero no caso dos refráns agrícolas, un dos recursos máis utilizados é o establecemento de sincronías entre dous feitos, que ten o efecto de que a memoria dun provoque a lembranza do outro.

SINCRONÍAS NEUTRAS	SINCRONÍAS POSITIVAS PARA O VIÑO	SINCRONÍAS NEGATIVAS PARA O VIÑO
<i>Mora madura pinta a uva</i>	<i>Ano de vimbios, ano de viño</i>	<i>O vento de abril e a lama de agosto, matan o viño e mailo mosto.</i>
<i>Cando a formiga traballa, viño na parra.</i>	<i>Tronou no Miño ano de pan e ano de viño.</i>	<i>Cando hai viño, non hai millo. Boa resteba⁶⁴, mala vendimia.</i>
<i>Astra dempois da vendima non cates a entena.</i>	<i>Cando a neve pasa ó outro lado do Miño, é bon ano de pan e viño.</i>	
<i>En setembro e outubro as uvas, patacas, fabas e millo reculle.</i>	<i>Derramarse o viño é bo sinal; pero non o sal.</i>	

5.2. Meteoroloxía ideal e traballos vitícolas básicos por meses segundo os refráns

MES	METEOROLOXÍA IDEAL PARA O VIÑEDO	LABORES ESPECÍFICOS DO MES
Xaneiro		(nalgues poda)
Febreiro		
Marzo	Choiva e sol, tronada	Cava
Abril	Choiva sen vento	Poda Enxertía
Maio	Choiva Frío	Bima (2ª cava)
Xuño	Seco e quente	
Xullo	Seco e quente	
Agosto	Seco e quente	
Setembro	Seco	Vendima
Outubro		Cava, estercado. (Poda na folla)
Novembro		Plantar cepas ou bacelos
Decembro		

5.3. Primores de estilo nos refráns

A fala popular que se expresa nos refráns almacena mensaxes técnicas, neste caso, de técnica agrícola. Pero, a diferenza da linguaxe científica, a fala popular que se expresa nas paremias ten vontade pedagóxica (coma xa dixen) e vontade de estilo: por esta segunda razón utiliza con frecuencia os recursos retóricos para facilita-la memorización⁶⁵.

⁶⁴ A resteba é o millo serodio. Rivas Quintas (RIVAS:101) salienta esta antítese biolóxica do millo (americano) e o viño (euroasiático).

⁶⁵ Estilo hai mesmo en chamarlle ó viño *aceite das cepas* pola súa capacidade terapéutica coma no refrán *O aceite das cepas cura moitas doenzas* (23911:219) (CANTERA: 1999, 109), pero non é aínda do viño do que se quería falar neste traballo senón só da viticultura.

Dieste entrou na Real Academia Galega precisamente cun discurso luminoso que titulou *A vontade de estilo na fala popular*.

Pódense repasar agora os comentarios estilísticos nas entradas que indico na columna dereita do seguinte cadro pero estou seguro de que o lector fará outros mellores e máis ricos.

	Comentario na entrada
<i>Dixo a cepa: 'Poda no xaneiro, vendima no sombreiro; poda no marzo, vendima no regazo; cava no abril e renda en maio, que xa che pagarei o teu traballo'.</i>	90
<i>Os troncos de marzo apretan a cuba cun mazo.</i>	155
<i>Agosto madura e setembro vendima</i>	286
<i>O mes de Agostiño fai o bo viño.</i>	295
<i>Maio fai o trigo e agosto o viño.</i>	192
<i>Maio come o trigo e agosto bebe o viño.</i>	193
<i>O viño de maio é pouco e malo; e o de abril, moito e viril.</i>	195
<i>San Xoán trae o fol cheo de pan e san Martiño bota de viño.</i>	217
<i>Auga de san Xoán tolle o viño e non dá pan</i>	234
<i>En san Xoán a auga seca o viño e non dá pan.</i>	234
<i>A auga en san Xoán mata o viño e non fai pan.</i>	234
<i>... a uva ten medo.</i>	234
<i>... a auga seca o viño (por seca a uva)</i>	234
<i>Entre O Queimado e O Espelexado perde o viño o grao.</i>	293
<i>Marquete, Crucete e Miguelete son os tres arrieiros que levan o viño.</i>	167
<i>O que poda coa chaqueta leva as uvas nunha pandeireta</i>	131
<i>Poda no xaneiro, vendima no sombreiro; poda en marzo, vendima no regazo</i>	89
<i>No tempo da vendima saí a raposa á rapiña</i>	373

6. Referencias bibliográficas

6.1. Bibliografía primaria

Desgloso aquí as claves con que fago referencia ás fontes no corpo do artigo. Estas claves son as que teñen no *Tesouro Fraseolóxico Galego* en construción no Centro Ramón Piñeiro que poden estar compostas ou con números ou con letras⁶⁶.

⁶⁶ Se as claves son numéricas, indican unha localidade; se están compostas de letras, corresponden ás iniciais dos apelidos do informante. Nas claves numéricas, os informantes ordénanse por provincias e a provincia indícaa o dígito inicial (C:1; LU:2; OU:3; PO:4; Asturias: 5; León: 6; Zamora:7). Os díxitos 2-3 indican o concello; os díxitos 4-5 indican a persoa informante. Nalgún caso a información chegou sen localización xeográfica de provincia nin de concello e, nese caso, a clave empeza polos díxitos 000. Se as claves non son numéricas, indican que as informacións proceden de publicacións sen localización xeográfica: neste caso, a clave funde as iniciais dos apelidos do autor que recolle e divulga os datos referidos.

Dos informantes deste traballo, 56 están extraídos, como se indica en tódolos casos, do *Atlas Lingüístico Galego* do Instituto da Lingua Galega (coma tal, o informante da clave 10216) e, para non recargar innecesariamente, ofrezco a cita completa dese volume do *Atlas* na referencia FDEZ-REI.

Referencias

- 000100** Segade Vidones, Emilio: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000101** Pontes García, Pedro: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000102** Luna Bande, Francisco: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000103** López Varela, Eliseo: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000104** González Fernández, M.: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000105** Gómez Vilar, Manuel: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000106** Fernández Ferro, Manuel: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000107** Darriba Míguez, Amador: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000108** Couselo Gago, Juan Carlos: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000109** Bello Valiño, Juan: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000110** Area Alonso, José Manuel: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 000111** Camino Sánchez, Manuel: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.

- 000112** Iglesias Ares, José A.: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 00062** Algún lugar de Galicia. Lago López, Manuel (1962) (2003): Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 00068** . Algún lugar de Galicia. López Taboada, Carme.
- 00071** Rodríguez Vieites, Félix (1954) (2007): Informante sen indicación de lugar en PAZ ROCA, Mª Carmen "Aínda novos manuscritos paremiolóxicos de Vázquez Saco" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 9, 2007, 247-293. Tras: indicase páxina e número.
- 00098** Vázquez Veiga, Luis: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 00099** Tojo Reboredo, Manuel: Informante sen indicación de lugar nos diferentes manuscritos paremiolóxicos de Francisco Vázquez Saco editados en "*Cadernos de Fraseoloxía Galega*" 5, 2003// 6, 2004; 205-219 // 9, 2007; 247-293.
- 10005** Algún lugar da provincia. Informantes anónimos do 'Refraneiro' de Vázquez Saco: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 10216** Ortoño. Ames. Un veciño de 50 anos aprox. e Moroño, S. / González González, M. e Fernández Rei, F. (1975 / 1984) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI.
- 10406** Ares. Escribano Díaz, Carlos Alberto.
- 10410** A Queira, Cervás. Ares. López Grela, A. / Álvarez Blanco, Rosario; Fernández Rei, Francisco (1976) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 10412** Ares. Barral Sánchez, J.M. (1959) (1962): Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 10613** Arzúa. Pampín Basteiro, Argimiro: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 10614** Burres. Arzúa. Duro Quintela, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 10615** Arzúa. Fráiz Vázquez, Jaime: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 10703** San Mamede de Monte. A Baña. Mayo Brenlla, Jesús: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 10917** Betanzos. Varios veciños / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).

- 11704** Cambre. Carré, Lois Paz Roca, Mª Carmen (1965) (2003): "Aportazón ao refraneiro. Coleición de refrás recollidos da tradición oral por Lois Carré (1898-1965)". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003, 129-141.
- 11806** As Neves. A Capela. Alumnos/as do C.P. "Mosteiro de Caaveiro" (A Capela) (1989): *Refraneiro do ano* Colexio Público "Mosteiro de Caaveiro". As Neves. A Capela 1989.
- 12006** San Mamede de Carnota. Carnota. Louro Lado, Baldomero: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 12109** Paleo. Carral. Varios veciños / Álvarez Blanco, Rosario (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 12401** Rodís. Cerceda. Castro Vázquez, Pedro / Fernández Rei, F. (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI.
- 12904** Cereo. Coristanco. Blanco Tato, Héctor: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 13028** A Coruña. Campos Sanmartín, Manuel.
- 13042** Mesoiro, Elviña. A Coruña. Vilas, Luís / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 13201** Curtis. Martínez Martínez, Mª Rosario Martínez Martínez, M.R. (1970): *El habla de Curtis y sus cercanías*. Universidad de Santiago de Compostela. Febrero de 1970. Citado tamén en Constantino GARCÍA: *Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27*. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 13302** San Xoán de Laíño. Dodro. Rey Reboiras, Francisco: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 13303** Dodro. García Vázquez, José María: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 13304** Vigo. Dodro. Citoula, J. e Pérez, R. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 13702** Fisterra. Esmoris Recamán, Francisco (1959): "Refranero fisterrán" en *Cuadernos de Estudios Gallegos* XIV,42,1959,107-129.
- 13714** S.Salvador de Duio. Fisterra. Dous veciños (matrimonio) / Álvarez Blanco, Rosario (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 14003** Erboedo. Laracha. Collazo Gantes, Jacinto: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.

- 14005** Erboedo. Laracha. Mallo Mallo, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 14006** Erboedo. Laracha. Buño Caamaño, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 14106** Cuiña, Traba. Laxe. Pose Lema, José / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 14203** Tállara. Lousame. Castro Ces, Andrés: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 14204** Boa. Camboño. Lousame. González Santos, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 14308** Barizo. Malpica de Bergantiños. Martelo Rodríguez, Generoso / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 14403** O Barqueiro, Mañón. Vidal, Francisco / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 14504** Beba. Mazaricos. González, María e Sanchiño, A. / González González, Manuel (1976) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 14702** Xanceda. Mesía. Varios veciños / Álvarez Blanco, Rosario (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 15007** Santa Xuliana de Monfero. Monfero. García García, M.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 15008** Xestoso. Monfero. Informante anónimo do 'Refraneiro' de Vázquez Saco: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 15216** Muros. Fabeiro Gómez, Manuel (1968): "*Cancionero de Muros*" (*Serie segunda*) B.R.A.G. 30,345-350,1968,30-65. Os tres últimos díxitos indican o nº de cantiga. Nas últimas páxinas ten tamén refráns.
- 15224** Serres. Muros. Vázquez Formoso, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 15225** Esteiro. Muros. Caamaño Cernadas, Serafín: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.

- 15226** Louro. Muros. Seminarista anónimo que recolle refráns entre 1949 e 1957.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 15235** Louro. Muros. Un veciño / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 15243** Louro. Muros. Chelo, muller de Xaquín Monteagudo (Muros).
- 15309** San Pedro de Coucieiro. Muxía. Álvarez Baliña, Ramón: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): «Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral». *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 15323** Labexo, Moraimé. Muxía. Méndez, T. e Romero, A. / Álvarez Blanco, Rosario (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 15327** Mintiráns. Caberta. Muxía. Canosa Quintáns, Francisco (1956) (2003): Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 15412** A Fonte da Cruz. Narón. Sánchez de Toca Silva, Susana.
- 15601** A Ponte Maceira. Negreira. Moreira Berdullas, Francisco.
- 15611** Negreira. Lorenzo Fernández, Joaquín (1956): *Nomenclatura del carro gallego* Revista de Dialectología y Tradiciones Populares, XII, 1956, 54-113. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 16209** A Serra de Outes. Outes. Varios veciños / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 16513** Padrón. Freire López: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 16514** Carcacia. Padrón. Iglesias Duro, Antonio: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 16710** Corme. Ponteceso. Ramón y Fernández Oxea, José (1951): *Cancionero y refranero de Corme* Revista de Dialectología y Tradiciones Populares VII, 1951, 456-507. Os tres últimos números indican o número de índice na lista de refráns das páxinas 504-507.
- 17015** Portosín. Porto do Son. Deán Rodríguez, Francisco: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 17322** Corrubedo. Ribeira. López Souto, Juan: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 17324** Oliveira. Ribeira. Blanco Sieira, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.

- 17703** San Fins de Freixeiro. Santa Comba. Torreira Torreira, Antonio: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 17708** Vilar de Céltigos, Grixa. Santa Comba. Redondo Maneiro, Agustín / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 17819** Roxos. Santiago de Compostela. Lamela Villaravid, M^a do Carme.
- 17851** Santiago de Compostela. Santiago de Compostela. Otero Outes, José A.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 17852** Santiago de Compostela. Santiago de Compostela. Casal García, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 17853** Santiago de Compostela. Santiago de Compostela. Crespo Caamaño, Clemente: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18001** Sobrado dos Monxes. Sobrado Lodeiro, María do Carme.
- 18007** Sobrado, A Porta. Sobrado. Cotón, Nemesio / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 18303** San Cristovo de Reis. Toques. Mendoza Cajade, Antonio: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18401** Santaia. Gorgullos. Tordoia. Varela González, Francisca Varela González, Francisca (1985): *A fala de Santaia* citada tamén en Constantino GARCIA: Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 18402** Anxeriz. Tordoia. Álvarez Souto, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): «Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral». *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18507** S. Miguel de Vilar. Touro. Barreiro Fernández, Julio: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18603** Trazo. Viqueira Liñares, Clara.
- 18605** Berreo. Trazo. Moscoso Sabel, Laureano: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18704** Niveiro. Val do Dubra. García Villasenín, Jesús: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18705** Rial. Val do Dubra. Antelo Fraga, Jesús María: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.

- 18705** Rial. Val do Dubra. Antelo Fraga, Jesús María.
- 18706** Rial. Val do Dubra. Lens Fraga, Perfecto: Informante do Refraneiro de F. Vázquez Saco (*Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003).
- 18708** Santiago de Buxán. Val do Dubra. Cornes Iglesias, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18709** Buxán. Val do Dubra. Señarís Fernández, Cándido: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 18911** Ribadulla. Vedra. Escuredo Escuredo, José / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 19103** Brai, S. Vincenzo de Curtis. Vilasantar. López López, Celestino: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 19204** Vimianzo. Vimianzo. Rodríguez Arjomil, Andrés: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 20001** Algún lugar da provincia. Informantes anónimos do 'Refraneiro' de Vázquez Saco: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 20301** Lebesende. Queixeiro. Antas de Ulla. Lamela Villaravid, M. do Carme.
- 20302** San Pedro Fiz de Castro Am.. Antas de Ulla. García Conde, Bienvenido.
- 20304** Antas de Ulla. Sánchez, Herminia Pérez Pérez, Leoncia.
- 20306** Antas de Ulla. Varela Varela, Ana M^a.
- 20310** Antas de Ulla. Lamela Villaravid, Carme (1993): A literatura popular de tradición oral -cántigas, adiviñas e refráns- no concello lugués de Antas de Ulla. 1993. Inédito.
- 20509** Baralla. Manuel Pardo López Xosé Carlos Rodríguez.
- 20520** Baralla. Víctor Manuel Vázquez López Xosé Carlos Rodríguez.
- 20526** Baralla. Víctor Fernández López Xosé Carlos Rodríguez.
- 20527** Baralla. Rubén M. Xosé Carlos Rodríguez.
- 20530** Baralla. Isabel Becerra López Xosé Carlos Rodríguez.
- 20532** Baralla. Francisco Javier García López Xosé Carlos Rodríguez.
- 20545** Baralla. Daniel López López Xosé Carlos Rodríguez.
- 20546** Costantín. Baralla. Piélago Pérez, Guillermo / Álvarez Blanco, Rosario (1974) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 21002** Pradeda. Cartelos. Carballedo. Guerra Otero, Pilar.
- 21004** Trasar. Carballedo. González González, Manuel González Guerra, Anxo.
- 21005** Trasar. Carballedo. González González, Carmen González Guerra, Anxo.
- 21007** Carballedo. Carballedo. Rielo Carballo, Nicanor (1972,1973,1974,1975): *Refranero Popular de Carballedo* Revista de Dialectología y Tradiciones Populares

- XXVIII,1972,1º-2º,145-156; XXIX,1973,1º-2º,131-153; XXX,1974,3º-4º,429-452; XXXI,1975,1º-4º,111-135.
- 21112** Castro Ribeiras de Lea. Castro de Rei. Equipo de Normalización Lingüística (2000): *Anacos da nosa cultura* C.E.I.P. Veleiro do Campo (Castro Ribeiras do Lea). Curso 95/96-96/97. Lugo: Citania Publicacións, 2000.
- 21113** Viladonga. Castro de Rei. Iglesias, J.B. e Cedrón, M. / Fernández Rei, Francisco (1974) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 21204** Pereiramá. Castrolverde. Vázquez Fernández, Mª Isabel Vázquez Fernández, M.I. (1985): *El habla y léxico de San Julián de Pereiramá (Lugo)*. Universidade de Santiago de Compostela. S.d. Citado tamén en Constantino GARCIA: *Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27*. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 21807** Folgoso do Courel. Folgoso do Courel. Fernández Secay, Sonia: *Refráns*.
- 21811** Paderne. Folgoso do Courel. Regueiro Marcos, Margarita.
- 21812** Carballal. Folgoso do Courel. Pol Pardo, Marta.
- 21814** Moreda. Folgoso do Courel. Rodríguez Lago, Azucena.
- 21816** Visuña. Folgoso do Courel. Gundriz Garrete, Patricia.
- 21818** Parada. Folgoso do Courel. Iria.
- 21822** Folgoso do Courel. Garrido Juanes, Óscar.
- 21824** . Folgoso do Courel. López González, Pablo.
- 21828** Folgoso do Courel. Touzón Rodríguez, Tania.
- 21829** . Folgoso do Courel. Juan Carlos.
- 21832** Pedrafita. Folgoso do Courel. Veiga Núñez, Eva.
- 21834** Folgoso do Courel. Folgoso do Courel. Ferreiro Suárez, Iván.
- 22105** Friol. Campo Janeiro, Fermín Luís.
- 22109** Narla. Friol. Seminarista anónimo que recolle refráns entre 1949 e 1957.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 22217** Lagostelle. Guitiriz. Varios veciños / González González, Manuel (1974) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 22820** Meira. Sanjurjo, J. e Cachafero, J.R. / Álvarez Blanco, Rosario; González González, Manuel (1974) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 22987** A Beira do Río, Lindín. Mondoñedo. García Pérez, V. / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 23402** Negueira. Negueira de Muñiz. Nogueiro, J.M. / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 23901** Ferreira. Pantón. Palacio Sánchez, J.A. Palacio Sánchez, J.A. (1974,1985): *Notas sobre el léxico de Ferreira de Pantón (Lugo)*. Universidade de Santiago de Compostela.

- Julio de 1974. Citado tamén en Constantino GARCIA: Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 23911** . Pantón. (2003): *Cántigas, ditos, alcumes... da Ribeira Sacra*. Pantón, Concello de Pantón, 2003.
- 24001** San Miguel de Paradela. Paradela. Pallares López, Manuel (1930): *Folklore da freguesía de san Miguel de Paradela (Lugo)* Nós 77,1930,100-102.
- 24402** Terra Cha. Pol. Rielo Carballo, Isaac (1980): *Cancioneiro da Terra Cha (Pol)* Sada: Edicións do Castro, 1980. Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos 35. [Os catro últimos díxitos indican o número de cantiga, refrán ou frase].
- 24708** A Pobra do Brollón. A Pobra do Brollón. Varios veciños, un veciño, 89 anos / Álvarez Blanco, Rosario (1974) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 25003** Ribadeo. Lanza, Francisco (1933): *Falan os de Ribadeo* Nós 114,1933,147-154/ 116,1933,169-172/ 118,1933, 207-211.
- 25203** Barcia. Ribeira de Piquín. Otero, Aníbal (1949-1967): *Vocabulario de San Jorge de Piquín (Verba, Anejo 8, Universidad de Santiago de Compostela, 1977)*. Cfr. tamén Hipótesis etimolóxicas referentes al gallego-portugués (Cuadernos de Estudios Gallegos. IV-XXII, 1949-1967, passim). Os díxitos 6-7 indican o fascículo, os díxitos 7-8 o ano de publicación e os tres últimos a páxina.
- 25405** S. Román de Lousada. Samos. Villaravid Diéguez, Saladina Lamela Villaravid, Carme
- 25601** Seteventos. O Saviñao. Sánchez Rodríguez, M. Helena: *A fala da parroquia de Seteventos*. Universidade de Santiago de Compostela. S.d.
- 25707** Os Pacios, Proendos. Sober. Tres veciños / González González, M (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 26104** Ferreira. O Valadouro. Prado Fernández, Margarita Prado Fernández, M. (1971(1985)): *Vocabulario de Ferreira del Valle de Oro*. Universidad de Santiago de Compostela. Outubro de 1971. Citado tamén en Constantino GARCIA: Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 26344** Vilalba. Carré, Lois. Mª Carmen (1965) (2003): "Aportazón ao refraneiro. Coleición de refrás recollidos da tradición oral por Lois Carré (1898-1965)" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003,129-141.
- 26502** Candamil. Xermade. Varios veciños / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 27003** Terra Cha. Rielo Carballo, Isaac (1989): *Canciós galegas (Literatura Popular)* Servicio de Publicaciones. Diputación Provincial, Lugo, 1989.
- 27101** Area Mindoniense. Rivas, Paco (1992): *Expresións e ditos populares da área mindoniense. Unha proposta didáctica*. E. Deputación Provincial de Lugo, 1992.

- 30209** Chaos de Amoeiro. Amoeiro. Risco, Vicente (1947): "Tradiciones referentes a algunos animales" en *Revista de Dialectología y Tradiciones populares*, III, 1947, 163-188. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 30405** Abelenda. Avión. Aballe, J. e Iglesias, E. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 30502** Baltar. Baltar. Nocelo, José / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 31303** Brués. Boborás. Cedeira Salceda, Manuel / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 31607** Calvos. Calvos de Randín. Tejada Tejada, Juan / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 31901** Cabanelas e O Carballiño. O Carballiño. Rodríguez Carnero, Francisco.
- 31910** San Miguel da Piteira. O Carballiño. Muleiro González, José.
- 32004** Outomuro. O Mundil. Cartelle. Rodríguez Rodríguez, Xosé Enrique.
- 32503** Roucos. Cenlle. Rodríguez Álvarez, Manuel.
- 32715** Cortegada. Cortegada. Bouza Brey, Fermín (1953): "Ritos agrarios propiciatorios del espíritu de la tierra en Galicia" en *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* IX, 1953, 66-88. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 33309** A Gudiña. Vázquez Santamaría, Mª Ester (1971): *El habla de La Gudiña* Universidade de Santiago de Compostela. Outubro de 1971.
- 33325** A Gudiña. Prieto, Laureano (1949): *Notas etnográficas sobre animales domesticos y salvajes de La Gudiña (Orense)*. Douro-Litoral, 3ª série, V, 1949, 50-67.
- 33903** Grou. Lobios. Fernandes do Palheiro, Bieito (1935) (2008): Refraneiro de Grou (Lobios) recollido por Bieito Fernandes do Palheiro *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 10, 2008, 241-253.
- 34001** Maceda. Movilla, Consuelo Aldemira Requejo, María C.
- 34003** Maceda. Díaz Pérez, Ma. Xosé.
- 34005** Maceda. Aldemira Requejo, M. Carmen.
- 34401** A Merca. Araújo Iglesias, Miguel Anxo (1997): *A Merca. Antropoloxía dun Concello Galego*. Vigo: Ir Indo, 1997.
- 34501** A Mezquita. A Mezquita. Taboada Cid, Manuel Taboada Cid, M. (1971, 1985): *Vocabulario y Notas Etnográficas de La Mezquita*. Universidade de Santiago de Compostela. Febreiro de 1971. Citado tamén en Constantino GARCIA: Glosario de voces galegas de hoxe. Verba, anexo 27. Universidade de Santiago de Compostela, 1985.
- 34505** A Mezquita. Taboada Cid, Manuel (1978): *Algunos aspectos de la vida material y espiritual de La Mezquita. III Etnografía* Boletín Auriense VIII, 1978, 149-163.
- 34506** A Mezquita, A Mezquita. Casares, A. e García, F. / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).

- 34703** Monterrei. Taboada, Jesús (1947): *La medicina popular en el Valle de Monterrey (Orense)* Revista de Dialectología y Tradiciones populares, III,1947,31-57. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 35003** Oimbra. Oimbra. Villerino, C. e Santana, M. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 35125** Ourense. García Novoa, Francisco Xosé.
- 35401** Parada do Sil. Parada do Sil. Pérez Seoane, Xosé R. (1921): Material etnolingüístico publicado na sección "Archivo filolóxico e etnográfico de Galicia" Nós 7,1921,15-16.
- 35509** O Pereiro de Aguiar. Pereiro de Aguiar, O. Dous veciños / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 36011** Barbeirón. Sobrado de Trives. A Pobra de Trives. Manuel Rodríguez Estévez.
- 36012** Barbeirón. Sobrado de Trives. A Pobra de Trives. Rafael Rodríguez Álvarez.
- 36302** Riomuiños. Quintela de Leirado. Rojo Fernández, Isidoro (1928): "Respostas a un cuestionario" Nós 59,1928,209. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 36507** Calvos (Penosíños). Ramirás. Fernández, M. Bugallo, E. e un veciño / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 36615** San Cristovo. Ribadavia. Varios veciños / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 36701** San Xoán de Río. Río. Sotelo López, Julia.
- 37102** San Amaro (Beariz). San Amaro. González Alonso, D. / Álvarez Blanco, Rosario (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 38215** Santa María de Tamagos. Verín. Boo Diéguez, Xoán Lois.
- 38319** Viana do Bolo. Vidal Castiñeira, Ana (2003): Aproximación ó 'mínimo paremiolóxico' galego. Unha proposta didáctica. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003,79-116.
- 38401** Vilamarín. Caramés Rodríguez, Luís.
- 38409** Vilamarín. Gabriel Fernández, Elvira de.
- 38807** Vilardevós. Vilardevós. Tallón Nuñez, S.; veciño de 20 anos / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 39011** Xinzo de Limia. Diversos informantes BLANCO, Milagros: *Refráns recollidos nos concellos de Xinzo de Limia e Sarreaus*.
- 39012** Xinzo de Limia. Asociación cultural "O Bión": *O Bouzo*. Refráns publicados nesta revista na sección "Refraneiro".
- 39201** A Touza. Xunqueira de Espadanedo. Ferreiro Blanco, Gumersinda (57 anos/1986) Alonso Rodríguez, Luís.
- 39203** A Touza. Xunqueira de Espadanedo. Ferreiro Blanco, Arbulinda Míguez López, Mª Concepción.

- 39402** A Limia Alta. Lorenzo Fidalgo, Agostiño.
- 39455** Terra das Frieiras. Rivas Quintas, Eligio e Rodríguez Cruz, José (2002): *Terras das Frieiras*. Deputación Provincial de Ourense, Ourense 2002.
- 40001** Provincia de Pontevedra. Vázquez Vidal, Francisco Javier.
- 40002** Provincia de Pontevedra. Cabanelas Novo, María G..
- 40005** Portela Pazos, Salustiano (1920): *Refranes gallegos recogidos en la provincia de Pontevedra* Ultreya 13,1920,203-204;14,1920,218;15,1920,238;16,1920,251;18,1920,279;19,1920,295;20,1920,320. Os díxitos 6-7 indican nº da revista e 8-9-10 a páxina. Nas citas, despois da clave 40005: e dous puntos, indícanse o número da revista e maila páxina.
- 40006** Álvarez Jiménez, Emilio (1920): *Refranes gallegos recogidos en la provincia de Pontevedra* Ultreya 20,1920,320; 21,1920,336;22,1920,352. Os 5 primeiros díxitos indican a localización xeográfica; 6-7, o nº da revista; 8-9-10 indican a páxina. Nas citas, despois da clave 40006:, indícanse o número da revista e maila páxina.
- 40114** Sela. Arbo. Fernández Rodríguez, Alfonso / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 40204** Baiona. Barreiro Troncoso, Héctor (1992).
- 40210** Sabarís. Baiona. Un veciño / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 40307** Bretoña. Curro. Barro. Corredoira Varela, Xosé Manuel.
- 40515** S. Andrés de Cesar. Caldas de Reis. Fresco Reboredo, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 40606** Castrelo. Cambados. Leiro Lois, Adela (1990): *O traballo no mar (aparells e artes de pesca e marisqueo)* Consellería de Pesca, marisqueo e acuicultura. Santiago 1990.
- 40607** Castrelo. Cambados. Equipo de Normalización Lingüística do C.P. de Castrelo (1996): *A medicina popular* Colexio Público de Castrelo, Cambados 1996.
- 40609** Cambados. Sotelo López, Julia.
- 40619** Fefiñáns. Cambados. Rei, I., Fernández, J. e Chantada, J. / Fernández Rei, Francisco (1978 / 1976) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 40800** Cangas. Informante anónimo.
- 40809** Cangas. González González, Margarita.
- 40811** Cangas. Beloso Martínez, Enrique.
- 40822** Divino Salvador de Coiro. Cangas. Otero González, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41003** Catoira. Lobato Feijoo, Víctor Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.

- 41006** Dimo. Catoira. López Ferro, C. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 41202** Loureiro. Cotobade. Vidal Meijón, Ana: Contribución ó estudio do léxico de Loureiro (Cotobade).
- 41209** Carballedo. Cotobade. Castela (1927): Material etnolingüístico publicado na sección "Archivo filolóxico e etnográfico de Galicia" Nós 38,1927,14-15.
- 41210** Tenorio. Cotobade. Puig Vidal, José María: Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999.
- 41403** Crecente. Crecente. Rodríguez Rodríguez, Xosé Enriqué.
- 41505** Sebil. Cuntis. Escariz Asorey, Manuel.
- 41739** Santa Mariña de Ribela. A Estrada. Barreiro Somoza, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41740** Santa Mariña de Ribela. A Estrada. Barreiro Somoza, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41741** Codeseda. A Estrada. Cabaleiro Cabaleiro, Teófilo: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41743** Moreira. A Estrada. Seminarista anónimo que recolle refráns entre 1949-1957.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41750** Baloiira. A Estrada. Rebolo, M. / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 41814** Loureiro. Dúas Igrexas. Forcarei. Barreiro Barreiro, José Luís: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41815** Soutelo de Montes. Forcarei. González Gil, Valentín: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41816** Forcarei. Gulías Rivas, José M.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 41821** Forcarei. Forcarei. Gulías, F. e un veciño / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 42007** Agolada. Barrio, José Pérez Pérez, Leoncia.
- 42008** Agolada. Vidal, Paz Pérez Pérez, Leoncia.
- 42009** Moaña. Soto Viñas, Paula.
- 42314** Salcidos. A Guarda. Conde Fernández, A. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).

- 42409** Lalín. Lorenzo, Manuela (1986) Crespo Rodríguez, María D.
- 42413** Lalín. Areón Seijas, Miguel.
- 42418** Goiás. Lalín. Risco, Vicente (1947): *Tradiciones referentes a algunos animales I,II*. Revista de Dialectología y Tradiciones populares, III,1947,163-188 e 371-400. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- 42423** Lalín. Alvarellos López, Nicolás: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 42429** Santiso. Lalín. Carballade, R. e unha veciña / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 42627** Marín. Pumar Vázquez, Xosé Manuel.
- 42701** Dena. Meaño. Estévez Gómez, Ma. Adoración.
- 42705** Xil, Santa Eulalia. Meaño. Lage Radío, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 42903** Moaña. Galansky Koper, Carlos (comentando Diccionario de E.Rodr.G.).
- 43220** A Bouza. Rebón. Moraña. Ruibal Fernández, María.
- 43254** Sta Lucía de Moraña, Saiáns. Moraña. Redondo, S., Piñeiro, M. e Barreiro, J. / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 43308** Dornelas. Mos. Campos Fernández, María T.
- 43310** A Pedra Pinta. Santa Marta. Mos. Giráldez Lorenzo, Mercedes.
- 43321** Sanguñeda. Mos. Alonso, Xosé Iglesias Veiga, Ma. Pilar.
- 43327** Sanguñeda. Mos. Grandal, Maximina Iglesias Veiga, Ma. Pilar.
- 43403** As Neves. De Dios Díez, Ma. Flor.
- 43603** O Arrabal, Oia. Dous veciños / González González, Manuel (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 43809** Poio. Crespo Pozo, P. José Santiago (1979,1982,1985): *Nueva Contribución a un Vocabulario Castellano-Gallego* O Castro, Sada 2/1979.3/1982.4/1985.
- 43815** Poio. Aparicio Casado, Buenaventura (1992): *A tradición oral en Poio* Excm. Deputación Provincial de Pontevedra, Pontevedra, 1992.
- 43914** San Mateo de Oliveira. Pontearreas. Pardellas Cortiñas, Adolfo.
- 43917** Pontearreas. Pardellas Cortiñas, Adolfo.
- 43920** Fraga do Rei. Oliveira. Pontearreas. Ucha González, Julián.
- 43921** Cristiñade. Pontearreas. Gándara, Alfredo.
- 43953** Guillade. Pontearreas. Varios veciños / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 44002** Caritel. Ponte Caldelas. Lopo González, María Socorro.

- 44084** Ponte-Caldelas. Ponte Caldelas. Canda, Pilar, Cid, Eva, Cousiño, Pilar, López, Diana: Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999.
- 44237** Pontevedra. Colexio Público Froebel (1994): *Literatura de Tradición Oral*. Colexio Público Froebel, Pontevedra, 1994.
- 44248** A Ponte Sampaio. Pontevedra. Pérez Justo, Ana Isabel e Portela Farto, Verónica Inés: Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999.
- 44249** Pontevedra. Conde Rodríguez, José Vicente e Bemposta Lago, Francisco J..
- 44250** A Ponte Sampaio. Pontevedra. Berta e Ornela: Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999.
- 44257** Mourente. Pontevedra. Lis Quibén, Víctor (1957): *Cancionero y Refranero de los canteros de Galicia* B.R.A.G. 321-326,1957,153-164.
- 44259** Pontevedra. Ventoso Pouso, Rosa María Colect. Manuel Leiras Pulpeiro (2000): *Diccionario fraseolóxico galego* Vigo: Edicións A Nosa Terra. Os catro díxitos despois da coma indican o número da entrada no Diccionario.
- 44285** Lérez. Pontevedra. Abilleira, M. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 44307** O Porriño. O Porriño. De Dios Díez, Ma. Flor.
- 44406** Portas. Portas. Porto Buceta, José: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 44501** V.Infesta, Cabeiro, Saxamonde. Redondela. Fernández Barciela, Martiño.
- 44508** Cesantes. Redondela. Lorenzo Fidalgo, Agostiño.
- 44514** Redondela. Estévez Gómez, Mª Adoración.
- 44905** Salceda de Caselas. Fernández Núñez, Xulio.
- 44907** Salceda de Caselas. Pérez, Florencio Pérez Pérez, Leoncia.
- 44908** Salceda de Caselas. Pérez, Mercedes Pérez Pérez, Leoncia.
- 44914** Budiño,Picoña, Soutelo.... Salceda de Caselas. Míguez López, Mª Concepción e Alonso Rodríguez, Luís.
- 44918** O Barreiro (Entenza). Salceda de Caselas. Cabaleiro, M. e unha veciña / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Trala clave, engádense tres últimos díxitos que indican a páxina na que se encontra a información. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 45006** Salvaterra de Miño. Salvaterra de Miño. Camafeita Pazos, Josefina (1979): *Notas Léxicas y Etnográficas del Ayuntamiento de Salvatierra de Miño*. Universidad de Santiago de Compostela. Julio de 1979.
- 45012** Pesqueiras,Alxén,Lourido. Salvaterra de Miño. Rodríguez Rodríguez, Xosé Enrique.
- 45013** Salvaterra de Miño. Salvaterra de Miño. Muleiro González, José.

- 45020** Oleiros. Salvaterra do Miño. Grandal, H. / Fernández Rei, Francisco (1975) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 45212** Graba. Silleda. Filloy Rial, Juan Benito: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 45302** Soutomaior. Soutomaior. Estévez Gómez, Mª Adoración.
- 45406** Goián. Tomiño. Estévez Gómez, Mª Adoración.
- 45520** Caldelas de Tui. Tui. Castro, Jovita Pérez Pérez, Leoncia.
- 45605** Santa Comba de Cordeiro. Valga. López Castro, Manuel: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 45703** Vigo. Fernández Lopo, Ma. Edith.
- 45787** Vigo. Carré, Lois Paz Roca, Mª Carmen (1965) (2003): Aportazón ao refraneiro. Coleición de refrás recollidos da tradición oral por Lois Carré (1898-1965) *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003,129-141.
- 45802** San Adrián e Santa Cristina. Vilaboa. Casal, Iria e Fernández, Natividad: Fraseoloxía galega recollida por alumnos do Instituto Torrente Ballester de Pontevedra en 1999.
- 45807** Vilaboa. Vilaboa. Acuña Garrido, Jesús: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 49504** Rías Baixas. Seminarista anónimo que recolle refráns entre 1949 e 1957.: Citado en VÁZQUEZ SACO, Francisco (1962-2003): "Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral". *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003.
- 49622** O Salnés. Lorenzo Fidalgo, Agustín.
- 50002** Pesoz. Pesoz. Lastra, R. e dous veciños / González González, Manuel (1976) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 5Abres** Gutiérrez Margaride, Ana María: "Refráns, ditos e cancións da Terra de Santiso de Abres" na revista A Freita 3, 1993, 25-31.
- 60017** Carracedo de Monasterio. Carracedelo. Dous veciños e Castro, I. / González González, Manuel (1976) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 60018** Paradaseca do Bierzo. Vilafranca do Bierzo. Díaz, M., Merodo, L. e Gutiérrez, E. / González González, Manuel (1976) (2003): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega. Fundación Pedro Barrié de la Maza. Véxase FDEZ-REI (2003).
- 60023** Castelaño Diñeiro, Santiago (1991): *Refranero Berciano*. León: Ediciones Lancia, 1991.
- AGUIRRE** Aguirre, Luis de (1945): *Los productos gallegos de exportación*. Ministerio de Industria y Comercio, Servicios de Propaganda. Publicaciones de los Servicios Comerciales del Estado. Serie Comercio exterior; 11. Madrid, 1945.

- ALORO** Alonso Rodríguez, Eliseo: Entradas varias na *Gran Enciclopedia Gallega*. Os dous primeiros díxitos indican o tomo e os tres seguintes, a páxina.
- ALVAG** Álvarez Giménez, Emilio (1904): *Refranero agrícola y meteorológico gallego*. Antonio del Río y Micó, Pontevedra 1904. Os díxitos tralo signo: indican a páxina.
- ANONI9** Anónimo (1939): Refráns do mes de Xaneiro. Adiviña. Refráns do mes de Febreiro. Refráns do mes de Marzo. Refráns do mes de Abril... *O Gaiteiro de Lugo. Calendario Gallego pro Ano Triunfal de 1939*.
- BOUZA3** Bouza Brey, Fermín: Papeis inéditos do arquivo da Real Academia Galega.
- CAJARA** Cajaraville, M. (1983): *Debullando folklore* La Voz de Galicia, La Coruña 1983.
- CARRA31** Carré Aldao, Eugenio (¿1921?): "Algúns refráns galegos do Pronóstico" en *Almanaque Gallego para 1919 por M. Castro López*. Buenos Aires (¿1921?), 120-126.
- CARRA32** Carré Aldao, Eugenio (¿1921?): "Algúns refráns galegos do Pronóstico" en *Almanaque Gallego para 1922 por M. Castro López*. Buenos Aires (¿1921?), 127-130.
- CARRA34** Carré Aldao, Uxío (1926): "Coleición de refráns de almanaque" en *Nós* 36, 1926, 13-18.
- CARRA4** Carré Aldao, Eugenio (1908): "Refranero gallego" en *A Nosa Terra*. A Coruña 1908. Indícase día, mes e ano da publicación.
- CARU** Caruncho, Ricardo (1888) (2007): "Cantares y refranes gallegos" en *Diario de Avisos de La Coruña*. Indícase o día, o mes e mailo ano. Cítalo tamén PAZ ROCA, Mª Carmen: "Aínda novos manuscritos paremiolóxicos de Vázquez Saco" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 9, 2007; 247-293. Tras: indícase páxina e número.
- CASAS1** Casas, Álvaro das (1935): *Refraneiro Galego* Nós, Publicacións Galegas e Imprenta, Santiago s.d. [J.A. Ventín Durán afirma que é de 1935 e que foi patrocinado por Almacenes Dolores Iglesias, de Santiago, "pra distribuir ôs seus freigueses"].
- CRESPO** Crespo Pozo, P. José Santiago (1972, 1979, 1982, 1985): *Nueva Contribución a un Vocabulario Castellano-Gallego* Edit. La Región (tomo 1 1972). Tomos 2, 3 e 4 Sada: Edicións do Castro, 1979, 1982, 1985 respectivamente.
- DIAZ** Díaz, Pedro (1963): *Paremiología gallega. Sardinias en refrán*. Faro de Vigo 16.8.1963.
- DRAG1** Vaamonde Lores, César (1913-1928): *Diccionario Gallego-Castellano*. A Coruña 1913-1928.
- FDEZ-REI** FERNÁNDEZ REI, Francisco (coord.) (2003): *Atlas Lingüístico Galego. Vol. IV Léxico. Tempo atmosférico e cronolóxico*. Dirixido por Constantino García e Antón Santamarina; coordinado por F. Fernández Rei; investigadores R. Álvarez Blanco, F. Fernández Rei e M. González González. Coedición do Instituto da Lingua Galega / Fundación Pedro Barrié de la Maza. Biblioteca Filolóxica Galega Instituto da Lingua Galega, 2003. Véxase especialmente "III. Apéndice: refráns de meses", pp. 459-474.

- FERRO FERRO RUIBAL**, Xesús (dir) (1992): *Diccionario dos nomes galegos*. [Coautores BOULLÓN AGRELO, Ana Isabel, FERRO RUIBAL, Xesús, GARCÍA ÁLVAREZ, Xosé M., LEMA SUÁREZ, Xosé María, TATO PLAZA, Fernando R.]. Vigo: Ir indo. 663 páxs.
- FILGU-CEG** Filgueira Valverde, José (1966): *Las "jarchas" gallegas de Valle Inclán*. Cuadernos de Estudios Gallegos XXI, 65; 281-291.
- FILGU-G36** Anónimo (Filgueira Valverde, Xosé): *O Gaiteiro de Lugo. Calendario Galego pró ano 1936*.
- FILGU-G38** Anónimo (Filgueira Valverde, Xosé): *O Gaiteiro de Lugo. Calendario Galego pró ano 1938*.
- FILGU-G39** Anónimo (Filgueira Valverde, Xosé): *O Gaiteiro de Lugo. Calendario Galego pró ano 1939*.
- FRAGU-GEG** FRAGUAS FRAGUAS, Antonio: Entradas varias na *Gran Enciclopedia Gallega*. Os dous primeiros díxitos indican o tomo; os tres seguintes, a páxina.
- FRANCO FRANCO GRANDE**, X.L. (1972): *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego* Vigo: Editorial Galaxia, 1972, 2ª.
- GAITE72** Varios autores (1972): *O Gaiteiro de Lugo*. Deputación Provincial de Lugo, Lugo 1997.
- GAITE97** Varios autores (1997): *O Gaiteiro de Lugo. Calendario galego con táboas de mareas dende outono de 1997 a outono de 1998*. Deputación Provincial de Lugo, Lugo, 1997. Os dous últimos díxitos indican a páxina.
- GARGO** (1985) GARCÍA GONZÁLEZ, Constantino (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe. Santiago de Compostela*: Universidade de Santiago. Anexo 27 da revista *Verba*.
- GARGO1** GARCÍA GONZÁLEZ, Constantino (1983): *Recantos da lingua. 1982* Biblioteca Gallega. *La Voz de Galicia*, La Coruña, 1983.
- GARGO6** GARCÍA GONZÁLEZ, Constantino (1991): *Peneirando palabras. 1990*. Biblioteca Gallega. *La Voz de Galicia*, La Coruña, 1991.
- GEG** Informante anónimo (1974-): *Gran Enciclopedia Gallega*. Os díxitos indican o tomo e o número de páxina. Edición de Silverio Cañada.
- GILBER** GIL DE BERNABÉ, Xosé Manuel (1992): *O Liño* Vigo: Ir Indo, 1992.
- GOLPE** GOLPE, Salvador ("Pedro de Merille") (1906(1994)): *Refraneiro agrícola-meteorolóxico*. La Coruña, Tip. "Tierra Gallega", 1906. Reedición facsimile da Asociación Cultural Eira Vella, Betanzos, 1994.
- GONPE** GONZÁLEZ PÉREZ, Clodio (1993): *Refraneiro do mar* Sada: Edicións do Castro, 1993.
- IGLE** IGLESIA, Antonio de la (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida. (vol III, Literatura popular)*. La Coruña: Latorre y Martínez. Reed. facsimilar: (1977) La Coruña: *La Voz de Galicia*.
- LEIRO4** LEIRO, Adela e DAPORTA PADÍN, Xosé Ramón (1999): *A galiña*. Promocións Culturais Galegas, Vigo, 1999.
- LOPTA1** LÓPEZ TABOADA, Carme (1995): *Do falar e do escribir*. A Coruña: Fontel Edicións.

- MACHAAL MACHADO Y ÁLVAREZ**, Antonio **MACHADO Y ÁLVAREZ**, Antonio (1884): "*Calendario popular gallego*" "Biblioteca de las tradiciones populares españolas" IV; 15-23.
- MAREVA MAREVA**, Xepe (1999): *Refráns galegos por orden alfabético*. Follato nº1. Palas de Rei: Edicións Lakinfil.
- MARTIRO MARTÍNEZ ROPERO**, Valeria (2002): *A auga*. Enciclopedia Temática Ilustrada. Vigo: A Nosa Terra.
- MOREI1 MOREIRAS SANTISO**, Xosé (1977): *Os mil e un refráns galegos do home*. Lugo: Edición do autor. Os díxitos tralo signo: indican a páxina.
- MOREI2 MOREIRAS SANTISO**, Xosé (1978): *Os mil e un refráns galegos da muller*. Lugo: Editorial Alvarellos. Os díxitos tralo signo: indican a páxina.
- MURGUIA2 MURGUÍA**, Manuel (1923) (2003): *Refranes de asuntos gallegos de la colección del comendador Fernan Nuñez*. [Fichas manuscritas de Manuel Murguía que conteñen tamén outros refráns que Murguía di seren do P. Sobreira]. Editado por VIDAL CASTIÑEIRA, Ana (2003): "Un manuscrito paremiolóxico de Murguía" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4;117-128.
- NORI5 NORIEGA VARELA** (1935): "Sabiduría popular" en *Galicia en Madrid* 37, 9; 38,10; 40,12; 41,10. Os díxitos que seguen NORI5- indican número da revista, ano e páxina.
- QUINTA1 QUINTÁNS SUÁREZ**, Manuel (1995): "Refráns, cantigas e ditos publicados n' *O Correo Galego* de Santiago de Compostela. A cita inclúe o día, o mes e os dous últimos díxitos do ano.
- PRADO PRADO**, Jacinto del: *Máximas y refranes gallegos*. Lalín: La Defensa.
- RAJO RAJO LÓPEZ**, M (1977): *Refráns e ditos galegos II* Monforte de Lemos: Imprime Gráficas Fraga.
- RISCO-18 RISCO**, Vicente (2012): *Refráns de Lobeira*. Fundación Vicente Risco. Colección de refráns dos que Xosé Mª Gómez Clemente prepara a edición.
- RISCO-N RISCO**, Vicente: "Reportorio de refráns pra todol-os meses do ano" en *Nós* 3,1920, 16-18. Na cita indícase a páxina.
- RIVAS RIVAS QUINTAS**, Eligio C.M. (2011): *A videira e o viño*. Lugo: Abeleda Edicións.
- RODGO1 RODRÍGUEZ GONZÁLEZ**, Eladio (1958): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Tomo I. Vigo: Galaxia, 1958, XXIV, 733 páxs.
- RODGO2 RODRÍGUEZ GONZÁLEZ**, Eladio (1960): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Tomo II Vigo: Galaxia, 1960, 666 p.
- RODGO3 RODRÍGUEZ GONZÁLEZ**, Eladio (1961): *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*. Tomo III Vigo: Galaxia, 1961, 653 pp.
- SACO1 SACO Y ARCE** (1868) (1967): *Gramática Gallega* Imprenta de Soto y Freire, Lugo 1868; 263-282. (Reedición de Gráficas Tanco, Orense 1967; refráns nas 215-232).
- SACO2 SACO Y ARCE**, Juan Antonio (1881) (1987): *Literatura Popular de Galicia*. Servicio de Publicacións, Diputación Provincial de Ourense, Vigo 1987. Esta edición corresponde ó manuscrito que se estaba imprimindo en 1881 cando o autor morreu.

- SOBREIRA SOBREIRA**, Fr. Juan (1979): *Papeletas de un Diccionario Gallego I*. Texto. Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo", Orense 1979.
- SOBREIRA-M VIDAL CASTIÑEIRA**, Ana (1805) (2003): "*Un manuscrito paremiolóxico de Murguía*". [Fichas manuscritas de Manuel Murguía que conteñen tamén outros refráns que Murguía copia do comendador Fernan Núñez]. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 4, 2003,117-128.
- SOBREIRA-P SOBREIRA SALGADO**, Fr. Juan. (1805) (1974): "*Vegetables de Galicia*". "*Retractaciones*". "*Documentos justificativos de la nomenclatura botánico-gallega*". Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII. PENSADO, J.L. (ed.) (1974). Vigo: Galaxia-Fundación Penzol. [62 refráns do P. Sobreira] pp. 241-267. Nas citas trala clave "SOBREIRA-P:" indícase a páxina na edición de J.L. Pensado.
- (1792-1797): *Papeletas de un diccionario gallego*. PENSADO TOMÉ, J. L. (ed.) (1979). Ourense: Instituto de Estudios Orensanos.
- SOLÁ SOLÁ**, Jaime (1916): "Hablemos del Ribero de Avia. Crónicas de viaje por Jaime Solá" en *Vida gallega* VIII, 1916, 72; 1.2.
- TABO2 TABOADA CHIVITE**, Xesús (2000): *Refraneiro galego. Cadernos de Fraseoloxía Galega* 2, 2000. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- TABO4 TABOADA**, Jesús (1949): "Folklore astronómico y meteorológico de la comarca de Monterrey" en *Revista de Dialectología y Tradiciones populares*, V,1949,110-139. Os tres últimos díxitos indican a páxina.
- VALLA7 VALLADARES NÚÑEZ**, Marcial (1884): *Diccionario Gallego - Castellano* Santiago: Imprenta del Seminario Conciliar Central.
- VAZSACO1 VÁZQUEZ SACO**, Francisco (2003): *Refraneiro galego e outros materiais de tradición oral*. Edición de Beloso Gómez, Josefa; Buján Otero, Patricia, Ferro Ruibal, Xesús e Paz Roca, Mª Carmen. *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 5, 2003. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- VAZSACO2 PAZ ROCA**, Mª Carmen e VIDAL CASTIÑEIRA, Ana (2004): "Novo manuscrito paremiolóxico de Vázquez Saco" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 6, 2004, 253-264.
- VAZSACO3 PAZ ROCA**, Mª Carmen, Francisco (2007): "Ainda novos manuscritos paremiolóxicos de Vázquez Saco" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 9, 2007, 247-293.
- VIÑO ANÓNIMO** (1958): *Cantigas do viño*. Vigo: Castrelos.
- VIÑO ANÓNIMO** (1968): *Refraneiro do viño*. Vigo: Ed. Castrelos.
- XERAIS2 ARES VÁZQUEZ**, Mª Carme e outros (1990): *Diccionario Xerais Castelán Galego de uso, frases e sinónimos* Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 1990.

6.2. Bibliografía secundaria

- AIRA RODRIGUEZ, María Jesús; SAA OTERO, M. Pilar; TABOADA CASTRO María Teresa (1989): *Estudios paleobotánicos y edafológicos en yacimientos arqueológicos de Galicia*. A Coruña: Dirección Xeral do Patrimonio Histórico e Documental. Xunta de Galicia.

- BERMEJO BARRERA, José Carlos (1983): "Etnografía castreña e historiografía clásica" en PEREIRA MENAUT, G.: *Estudos de cultura castrexa e de historia antiga de Galicia*. Compostela: Servicio de Publicaciones de la Universidad; 129-146.
- (1985) "El erudito y la barbarie. La construcción de la realidad etnográfica galaica prerromana en la 'Geografía' de Estrabón" en DE JUANA, Jesús e CASTRO, Xavier: *Iª Xornadas de historia de Galicia. Ateneo de Ourense, 26-30 Nadal 1983*. Ourense: Servicio de Publicacións da Diputación Provincial; 15-47.
- (1986): *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*. II. Madrid: Akal.
- (1987): "La géopolitique de l'ivresse dans Strabon" en *Dialogues d'histoire ancienne* 13; 115-145.
- (1994)²: *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*. I. Madrid: Akal.
- (1999): *Mitología y mitos de la Hispania prerromana*. III. Madrid: Akal.
- C.I. (1881) *Miscellanea curioza e proveitoza ou Compilação, tirada das melhores obras das Nações estrangeiras traduzida e ordenada por C.I.* Lisboa. Typografia Rollandiana..., Volume 3.
- CALIXTINO. (ANÓNIMO) (1998): *Liber Sancti Jacobi, Codex Calixtinus*. Transcripción a partir del Códice original por Klaus Herbers y Manuel Santos Noia. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. XXX, 337 p.
- (2013)²: *Códice Calixtino. O Liber Sancti Iacobi en galego*. Tradución de Xosé López Díaz. Ilustración da portada de Francisco Leiro. 2ª ed, totalmente renovada. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. 699 p.
- CANTERA ORTIZ DE URBINA, Jesús (1999): "'Vinum laetificat cor hominis'. El vino en el refranero español, francés y gallego" en *Paremia* 8; 103-112.
- CASARES, Antonio (1843): *Observaciones sobre el cultivo de la vid en Galicia por D.... Catedrático de Química i de Historia natural i sócio de varias corporaciones* Santiago: Imprenta de la Viuda e Hijos de Compañiel.
- CASTRO, Rosalía (1880): *Follas novas*. A Habana: La Propaganda Literaria.
- CASTRO PÉREZ, Xavier (2009): "Parras e videiras: mentalidades e usos culturais" en LÓPEZ DÍAZ, María (coord.): *Estudios en homenaje al profesor José M. Pérez García*. Vol. 1 (Historia y cultura); 97-112.
- (2010) *A rosa do viño. Cultura do viño en Galicia*. Vigo: Galaxia; 482 páxs.
- CONDE TARRÍO, G. (2010): "El vino según los refraneros castellano, gallego, portugués y francés" en CRIDA ÁLVAREZ, C. A (ed.): *Fraseo-paremiología e interculturalidad*. Atenas: Τα καλώς κείμενα; 172-194.
- DAREMBERG, Charles Victor, SAGLIO, Edmond (1877-1919): *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*. 10 vols. Hoxe existe unha versión electrónica en liña por obra da Université de Toulouse II-Le Mirail [<http://dagr.univ-tlse2.fr/>].
- DÍAZ LOSADA, Emilia (coord. e autora); ORRIOLS FERNÁNDEZ, Ignacio; REGO MARTÍNEZ, Francisco; TATO SALGADO, Andrea; RAMOS CABRER, Ana; PEREIRA LORENZO, Santiago (2011): *A colección de vides da Estación de Viticultura e Enoloxía de Galicia*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Consellería do Medio Rural; 383 páxs.

- DOMÍNGUEZ CASTRO, Luís (2009): "Evolución histórica del paisaje vitícola en la Galicia contemporánea" en LÓPEZ DIAZ, María (ed.): *Estudios en homenaje al profesor José M. Pérez García*. Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo; Vol. 1; 131-149.
- ESTRABÓN (I aC): *Geographía*. Véxase ROMERO MASIÁ (1988).
- FAVÀ I AGUD, Xavier (2000): "Variación románica y cambio semántico de ocho ampelónimos latinos" en *Revista de Filología Española* LXXX, 1.º-2.º; 31-50. [<http://dx.doi.org/10.3989/rfe.2000.v80.i1/2.273>]. [15.10.2015].
- FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Frutos (2015): "Entre ribeirus" en *Ágora do Orcellón* 30; 71-80.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (2002): "Do Ortegal ó Douro e de Fisterra ó Navia e ó Padornelo. Notas sobre léxico moderno da Gallaecia e do seu litoral", en ÁLVAREZ, R.; DUBERT GARCÍA, F.; SOUSA FERNÁNDEZ, X. (eds.): *Dialectoloxía e Léxico*; 147-192.
- Véxase tamén FDEZ-REI na Bibliografía primaria.
- FERREIRA PRIEGUE, Elisa (1988): *Galicia en el comercio marítimo medieval*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- FERRO RUIBAL, Xesús (dir) (1992): BOULLÓN AGRELO, Ana; FERRO, RUIBAL, Xesús; GARCÍA ÁLVAREZ, Xosé; LEMA SUÁREZ, Xosé; TATO PLAZA, Fernando: *Diccionario dos nomes galegos*. Vigo: Ir Indo; 663 páxs.
- FERRO RUIBAL, Xesús (2004): "Explicitación e implicación fraseolóxica: notas galegas" en *Cadernos de Fraseoloxía Galega* 6; 57-80.
- FILGUEIRA VALVERDE, José (1947). Véxase OLEA-1
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé (1987) "Sobre os nomes da ebriedade e mais do tema do viño nas nosas letras do medioevo" en *Simposium Internacional sobre alcoholismo y toxicomanías en la gente del mar*. (1987). *Actas*. Vigo; 29 ss. Incluído en *Estudios sobre lírica medieval. Traballos dispersos (1925-1987)*. Vigo: Galaxia; 133-146. [Cito pola edición de Galaxia de 1992].
- (1987b) "Do viño e os peregrinos de Compostela" en *La Voz de Galicia* 19.11.1987 reeditado no *Quinto Adral* (1989): 66; 261-264.
- (1992) "Rasgos popularizantes nos cancioneros galego-portugueses" en *Estudios sobre lírica medieval. Trabajos dispersos (1925-1987)*. Vigo: Galaxia.
- GARCÍA DE LA TORRE, José Manuel (1962): *Estudios sobre el gallego de Orense. Lenguaje y cultura del vino en el Ribeiro*. Tese de doutoramento. Univ. Complutense de Madrid, Facultad de Filosofía y Letras, 1962, 627 p., 16 mapas. | [Res.]: "Estudios sobre el gallego hablado en la provincia de Orense", RUMa, XII/48, 1963:762-763. Publicouse unha pequena parte en 1981 en "Aportaciones léxicas sobre el gallego de Orense" en *Mélanges de Philologie et de Toponymie Romanes offerts au Professeur Henri Guiter*. Perpignan: Comet; 105-112.
- GARCÍA TATO, Isidro (2005): "Regulación vitivinícola en el señorío de los condes de Ribadavia: el ejemplo de Valdeorras" en GARCÍA TATO, Isidro e SUÁREZ PIÑEIRO, Ana María (eds.): *Actas de la Cultura del Vino. Primer Congreso Peninsular. O Barco de Valdeorras, 10 al 12 de mayo de 2002*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos "Padre Sarmiento"; 227-255.

- GARCÍA TATO, Isidro e SUÁREZ PIÑEIRO, Ana María (eds.) (2005): *Actas de la Cultura del Vino. Primer Congreso Peninsular. O Barco de Valdeorras, 10 al 12 de mayo de 2002*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos "Padre Sarmiento"; 373 páxs.
- GONZÁLEZ, Manuel (2012): "O mal tempo no seu tempo é bo tempo: do conto ao refrán" en *Géolinguistique* 13; 159-174. Centre de Dialectologie. Université de Grenoble.
- HUETZ DE LEMPS, Alain (1993): *Vignobles et vins d'Espagne*. Bordeaux: Presses Universitaires; 474 páxs.
- IGLESIAS ALMEIDA, E., MÉNDEZ CRUCES, P.(1997): *Evocación histórica de la ciudad de Tui y sus antiguas rúas*. Museo y Archivo Histórico Diocesano de Tui: Tui.
- JUEGA PUIG, Juan (2014): *El comercio marítimo de Galicia. 1525–1640*. Pontevedra: Diputación de Pontevedra. Accesible no repositorio da Universidade de Santiago de Compostela: Facultade de Xeografía e Historia. Departamento de Historia Moderna e Medieval.
[https://dspace.usc.es/bitstream/10347/4039/1/rep_172.pdf]. [18/01/2016].
- LÓPEZ PEREIRA, Xosé Eduardo (1996): *Cultura, relixión e supersticións na Galicia sueva. Martiño de Braga "De correctione rusticorum"*. Edición, traducción e comentario por... A Coruña: Servicio de Publicacións da Universidade; 121 páxs.
- (1997): *De correctione rusticorum. Martiño de Braga. Gravados, Correa Corredoira. A traducción ao galego estivo a cargo de X. Eduardo López Pereira e foi realizada a partir dos manuscritos latinos orixinais*. A Coruña: Espiral Maior.
- MARTINUS BRACCARENIS: *De correctione rusticorum*. Texto latino na Bibliotheca Augustana Latina. https://www.hs-augsburg.de/~harsch/Chronologia/Lspost06/MartinusBraga/mar_rust.html. Para a tradución galega véxase LÓPEZ PEREIRA (1996 e 1997).
- MIGNÉ, J-P (1849): *Patrologia Latina LXXI*. Lutetiae Parisiorum. [http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_0538-0594__Gregorius_Turonensis_Episcopus_De_Miraculis_Sancti_Martini_Episcopi_MLT.pdf.html] [15.3.2015].
- OLEA-1 (1536) (1947) FILGUEIRA VALVERDE, José (1947): "El primer vocabulario gallego y su colector, el Bachiller Olea (c. 1536)" en *Cuadernos de Estudios Gallegos* II, fasc. VIII, 591-608. Reedición en *Sétimo Adral* (1992) 3; 34-48.
- OLEA-2 (1536) [2003]: *Bachiller Olea, Vocábulos gallegos oscuros: lo que quieran dezir*. Edición y estudio por José Luis Pensado; revisado, completado y dispuesto para la imprenta por Dieter Messner. *Cadernos de lingua*. Anexo 7 (2003). A Coruña. Real Academia Galega.
- PENSADO, J.L. (ed.) (1995). Véxase REGUERA.
- POSADA, Xosé (1979): *Os viños de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- REAL ACADEMIA ESPAÑOLA. *Banco de datos (CORDE): Corpus diacrónico del español*. [<http://corpus.rae.es/cordenet.html>]. [4/3/2015].
- REGUERA Y PARDIÑAS, Eugenio (1840-1858): Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858).
- PENSADO J.L. (ed.) (1995) *Cadernos de Lingua*, Anexo 2. Real Academia Galega; 98 páxs.

- RÉZEAU, P. (1992): "Pour une étude historique et étymologique des noms des cépages en français" en *Cahiers de Lexicologie* 60, I; 115-129.
- (1998) *Dictionnaire des noms de cépages de France. Histoire et étymologie*. Paris: CNRS. Collection CNRS Dictionnaires. Édition revue et corrigée (2014). Collection Biblis.
- RIVAS QUINTAS, Eligio (2010): *A Galecia. Etnografía e fala*. Ourense: Edición do autor.
- RODRIGUES LAPA, Prof. M. (1970)²: *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*. Vigo: Galaxia.
- ROMERO MASIÁ, Ana e POSE MESURA, Xosé Manuel (1988): *Galicia nos textos clásicos*. A Coruña: Padroado do Museo Arqueolóxico Provincial. Monografías urxentes do Museo 3,1987. 166 páxs.
- RUIVINHO BRAZÃO, José (1993): *Os provérbios nos cancioneiros medievais galego-portugueses. Estudo paremiolóxico e recolla de textos*. Lisboa: Faculdade de Letras da Universidade de Lisboa. Disertación de mestrado em literatura portuguesa. (Orixinal mecanografado).
- SARMIENTO, Martín (1754 - 1758): *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables*. Edición de J. L. Pensado Tomé. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- SUÁREZ PIÑEIRO, Ana María (2005): "El vino en la antigüedad romana y su introducción en el Noroeste peninsular" en GARCÍA TATO, Isidro e SUÁREZ PIÑEIRO, Ana María (eds.): *Actas de la Cultura del Vino. Primer Congreso Peninsular. O Barco de Valdeorras, 10 al 12 de mayo de 2002*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos "Padre Sarmiento"; 43-64.
- TEXEIRA, Pedro (1634; 2002): *El Atlas del Rey Planeta. La descripción de España y de las costas y puertos de de sus reinos*. (Edición facsimilar comentada por Fernando María e Felipe Pereda); Madrid: 2002. De Galicia ofrece 19 láminas.
- TOVAR, Antonio (1968): *Latín de Hispania: aspectos léxicos de la romanización: Discurso leído el día 31 de marzo de 1968 en su recepción pública por el Excmo. Sr. Don Antonio Tovar Llorente y contestación del Excmo. Sr. Don Pedro Laín Entralgo*. Madrid: Real Academia Española.
- VÁZQUEZ BERTOMEU, Mercedes (2005): "Fuentes para el estudio de la vid y el vino en la Galicia bajomedieval" en GARCÍA TATO, Isidro e SUÁREZ PIÑEIRO, Ana María (eds.): *Actas de la Cultura del Vino. Primer Congreso Peninsular. O Barco de Valdeorras, 10 al 12 de mayo de 2002*. Santiago de Compostela: Instituto de Estudios Gallegos "Padre Sarmiento"; 157-182.
- VÁZQUEZ VARELA, J.M. (1986): "Dieta real y dieta imaginaria" en *Mitología y mitos de la Hispania Prerromana, II*. Akal Universitaria, Serie Interdisciplinar. J. C. Bermejo Barrera director de la serie. Madrid: Ediciones Akal; 231-239.
- VÁZQUEZ VERA, Paula (2011): "Historia do viño. O viño en Galicia" no blog *AC. O Colado do vento*. [<http://coladodovento.blogspot.com.es/2011/04/historia-do-vino-o-vino-en-galicia.html>] [20.12.2014].

